

МИ И ХРВАТИ: ХРВАТСКО ПИТАЊЕ (1914–1939): СПОРАЗУМ СА ХРВАТИМА, 1939.

Садржај

I Опште разматрање о хрватском питању и споразуму

1. Одлагање хрватског питања
2. Без Демократије нема споразума
3. Шта је одлучило Хрвате на уједињење са Србијом

II Споразум пре уједињења

1. Крфска Декларација
2. Акција хрватске емиграције у иностранству
3. Акција српске владе у иностранству
4. Покрет у Хрватској
5. Акција Франа Супила
6. Акција Југословенског одбора
7. Стање у Аустро-Угарској (1915–1917)
8. Дух и садржина Крфске Декларације
9. Унутрашњи слом Аустрије
10. Велика Британија за независност Југославије
11. Пробој солунског фронта
12. Акција Д-р Корошца
13. Хрватски Сабор и Народно Вијеће

III Дани Уједињења

1. Влада Краљевине Србије и Народно Веће СХС
2. Женевска декларација
3. Суверена власт Народног Вијећа
4. 1. Децембар 1918. године

IV Споразум после уједињења

1. СХС у својој држави
2. Видовдански устав и национални проблем (СХС)
3. Први покушаји за споразум
4. Споразум Пашић–Радић
5. Марков протокол
6. Одбрана Стјепана Радића и ХРСС
7. Шест влада г. Николе Узуновића
8. После раскида споразума
9. † Стјепан Радић
10. Д-р Владимир Мачек
11. 6. Јануар 1929.
12. Споразум Удружене Опозиције са Хрватима
13. Д-р Милан Стојадиновић и хрватско питање
14. Влада Драгише Цветковића и хрватско питање
15. Декларације претседника владе г. Цветковића и преговори у Загребу

Сити 3

07.349

МИТА ДИМИТРИЈЕВИЋ

ИДБ БР.
458

МИ и ХРВАТИ

ХРВАТСКО ПИТАЊЕ

(1914—1939)

СПОРАЗУМ СА ХРВАТИМА

БЕОГРАД
1939

Lat. Sp. 458

Штампариа „Привредник“
ЖИВ. Д. БЛАГОЈЕВИЋА,
Београд, Кн. Михаилава 3.

Ово дело своје непоколебљиве вере у сјасо-
носни сјоразум Срба и Хрвајта
јисац посвећује

Свјетлану Радићу

неумрлом вођи и великом учишељу
хрвајског народа

СПОРАЗУМ СА ХРВАТИМА

Општа разматрања о хрватском питању и Споразуму

Догађаји већ сувише јасно показују да наша држава не може више одлагати, без штете за своје државне интересе, решење хрватскога питања. Државна нужност захтева брзо и коначно решење овог питања. А коначно решење хрватског питања не може бити без *Споразума са Хрватима*. Стјепан Радић је тај споразум назвао *Народним споразумом*, дајући му тиме првостепени политички значај за унутрашње консолидовање наше земље. Том питању, тако значајном и тако судбоносном, политички људи, па и сами одлучујући фактори у досадашњим владама, нису, нажалост, придавали сву ону политичку важност коју ово питање представља за државу. Недавно трагични обрт у напредној Чехословачкој Републици показао је убедљиво колико скупо стају сваку државу ако стално одлаже решења судбоносних питања, која су везана за унутрашње консолидовање земље. Често се дешава, међутим, да се баш у тим питањима првостепенне политичке важности одржавају заблуде и тиме настају забуне у њиховим решавањима. Такав је случај свакако са решењем Хрватскога питања, чије се коначно решење, ево, већ 20 година, стално одлаже, без обзира на

све унутрашње кризе које га прате и које то питање тако категорични постављају на дневни ред. Неће се претерати ако се каже, да је наступио дванаести час за решење хрватског питања.

Зар ту исту потврду не даје и мотивација недавне оставке петорице министара у влади г. д-р Милана Стојадиновића? Том се мотивацијом наглашава како је у овим судбоносним временима важно и потребно приступити што бржем и коначном решењу хрватског питања. Шта више, том оставком обелодањује се да је у саставу владе г. д-р Стојадиновића било запреке за решење тога питања. На томе је дошло и до унутрашњег распада владе. На другој страни, у јавности, то је произвело велико олакшање у свима крајевима наше земље и у свима деловима нашег народа. „Не знамо где су они који би пад Стојадиновићев жалили — пише поводом тога загребачки „Сељачки Дом“ — али је сигурно да је међу Хрватима то изазвало велико задовољство.“ Исто је осећање олакшања створено и међу Србима падом владе г. Стојадиновића. А свуда је преовладало убеђење, међу свима разумним људима, да смо стигли на раскрсницу за коначно кидане и одвајање од свих заблуда и забуна у односу према хрватском питању и решењу Споразума са Хрватима.

ЗАБЛУДЕ И ЗАБУНЕ

Било је, и још увек има људи, који сматрају да Споразум са Хрватима у опште није ни потребан. Ти људи, несвесни своје заблуде, говоре: „Нашем народу не треба никакав споразум, ми смо —

веле они — један народ и немамо се о чем нити са ким да споразумевамо“. Они поричу да постоје Срби, Хрвати и Словенци као народне индивидуалности и кажу: „Нема ни Срба, ни Хрвата, ни Словенаца — има само Југословена“. Да ли се питају ови људи, који овако говоре: Има ли где било на свету народа који жели да му се збрише и уништи име са којим је живео вековима у својој историји? Да ли је икада било народа који је то сматрао за идеал? Таквог примера нема у историји.

Ови људи који приповедају брисање народних имена Србима, Хрватима и Словенцима, и који се, за подржавање ове своје заблуде, често позивају на блаженопочившег Краља Александра, били су демантовани шта више и од самога Краља, који је, у једној својој изјави после 6 јануара 1929 године, рекао: „Србин ће остати и даље Србин, Хрват неће престати да буде Хрват, а Словенац ће остати Словенац, и сви заједно биће поносити да су Југословени“.

Народне индивидуалности, које су живеле и деловале кроз историју, не бришу се, нити је ко у томе успео. Помишља ли ко од Енглеза да збрише Шкотску и Шкотланђане у Уједињеној Краљевини Велике Британије? Зар у културној Белгији не постоје Валонци и Фламандци, па им ова народна имена не сметају да у споразуму стварају напредак и прогрес у својој држави?

Говорећи о Споразуму Стјепан Радић је рекао: „Ми нисмо ушли у нову државну заједницу, коју смо одушевљено прокламовали, да се у њој изгубимо својим именом и својим народним духом.

Ми смо ушли у нашу државну заједницу да у њој сви подједнако индивидуално, слободно и равноправно живимо, и да се сви скупа као целина развијамо и ојачамо“.

Некад се нама многима уписивало у грех и у непатриотско схватање нашег државног јединства, ако смо говорили о историјској подвојености између Срба и Хрвата у прошлости, а ако смо тврдили да су се на тим важним моментима историјске прошлости, како Срба тако и Хрвата, створиле и њихове народне индивидуалности. Сад на таквом гледишту, судећи по декларацији владе г. Драгише Цветковића, стоји и сама влада, изјављујући у Народној скупштини 16 фебруара о. г., да „ради бољих и чвршћих односа у погледу суделовања Срба, Хрвата и Словенаца у државном животу, треба водити рачуна о важним моментима наше историјске прошлости“.

Ова мисао, наговештена у владиној декларацији, добила је шире и потпуније објашњење у говору претседника владе г. Драгише Цветковића 10 марта пред Народном скупштином приликом његовог експозеа у буџетској дебати. Наглашено је у том говору да у решавању хрватског питање и споразума са Хрватима не може бити речи о диктовању једне воље. Речено је: „Решење тога питања у сваком случају мора бити такво да Хрватима створи и формалну и стварну равноправност у границама ове заједничке државе коју они нису никаквим актом порекли“. Овакве, или приближно овакве речи чуле су се од претседника и других досадашњих влада, који тим својим речима нити су се осећали ангажо-

ваним, нити су по њима на делу следовали. Али у декларацији данашњег претседника владе важне су оне речи, којима се наглашава да се већ једном мора рачунати са стварним осећањима Хрвата као посебне народне индивидуалности. „Ако су извесни делови наше домовине (без њихове кривице и воље) у прошлости географски и културно били подвојени, и у таквоме животу развијали и свој посебни народни индивидуалитет, па се после двадесет година заједничког живота и данас тако осећају, онда треба рачунати са тим чињеницама и тражити такво решење, које ће у оквиру ове државе, реализовати њихове погледе и омогућити нормални и заједнички живот.“ Тако је говорио садашњи председник владе г. Драгиша Цветковић.

Ове речи већ су дубље, и јаче ангажују. Оне су досад први пут речене у декларацији једног претседника владе Краљевине Југославије. Ове речи, имајући конкретну садржину, не могу и не смеју бити пренебрегнуте. То се могло чинити са општим фразама о потреби — да речемо — „братске сарадње Срба и Хрвата“, о тобожњој „равноправности и једнакости“, а такве природе већ нису речи у декларацији данашње владе које признају „народни индивидуалитет“ конкретно и одређено. Те речи, ако се, којим било разлогом, одбаце, ако се пренебрегну под дејством које било политике, и ако ни за кога не буду обавезне, могу имати тежи ефекат по наше односе него и да нису биле речене. Зато сва наша јавност, сви политички редови, у очекивању дела, овим речима изговореним у декларацији претседника владе, придају засад пуно важности и вере.

Признањем народне индивидуалности Хрватима, као и Србима и Словенцима, свакако, учињен је тим самим корак напред. Досада, уместо да се тако једном конкретно постави проблем, ми се у нашој уједињеној држави већ 20 година губимо у међусобном расправљању о том јесмо ли или нисмо Срби или Хрвати, или јесмо ли или нисмо један народ, и на томе се стварају велики неспоразуми, трзавице, сукоби сваке врсте и унутрашње кризе. Остављамо утисак у светској јавности да се међу собом нити разумемо нити признајемо једни друге. У томе губимо време које постаје врло судбоносно, раздружујемо своје снаге, губимо општи циљ и онај идеал који нас је довео до уједињења, и тако сами успоравамо природни ток нормалног консолидовања наше земље. Живимо стално у заблуди и остајемо у забунама, и никако да дођемо до коначног Споразума о једном централном питању првостепене политичке важности како је, заиста, питање Споразума са Хрватима.

ОДЛАГАЊЕ ХРВАТСКОГ ПИТАЊА

Ниједна влада досад није одређеном политиком, стварно и поштено, приступила решењу Хрватског питања. А мало је било и политичких људи који су ово питање схватили како треба и како оно заслужује. Хрватско питање, кад је оно и помињано у декларацијама појединих влада, оно се није постављало изнад оних пролазних политичких циљева и мање важних политичких момената. Кад се

говорило у парламенту или у влади о хрватском питању и о Споразуму са Хрватима, није се улазило, како је требало, у судбоносни значај тога питања, нити се оно схватало као посебни проблем, који тражи и посебно решење. У политичким декларацијама свих прошлих влада говорило се о Споразуму са Хрватима у општим и празним фразама, а сам проблем није се конкретно ни постављао. У свему томе било је више неке празне и непотребне сентименталне фразеологије, неке жеље за „братским односима“ између Срба и Хрвата, а нимало није било у томе одређене политике и добре воље.

Споразум са Хрватима није, дакле, етапно питање у решењу хрватског питања. Споразум са Хрватима и хрватско питање чини једно, целину једну и политички појам један. Без коначног решења хрватског питања не може бити ни споразума са Хрватима. То јасно показују сви досад стварани и разбијени споразуми. И Петар Живковић правио је споразум са Хрватима, и Воја Маринковић, и Милан Сришкић, и Никола Узуновић (под режимом од 6 јануара), и Богољуб Јевтић, па је покушао и сам Милан Стојадиновић. Али они су правили споразуме изван и без претходног стварног решења хрватског питања. И с киме су они правили те споразуме? Са Деметровићем, са Карлом Ковачевићем, са Ханжеком, са Шврљугом, Мишкулином итд. који, изузев своје личности, као Хрвати, за собом, пре свега, нису имали хрватски народ, нити су, нашавши се у разним владама, што било чинили да поставе или бар отворе дискусију о хрватском питању. Сви ти људи, с којима је од 6 јануара на овамо, прав-

љен споразум са Хрватима, били су без заједничке концепције о томе, или сасвим без концепције.

Данашња влада у својој декларацији поставља *Споразум са Хрватима као хрватско питање*. То је први пут позитивно постављање овог проблема. А овакво постављање Споразума са Хрватима не може се решавати с појединцима међу Хрватима, увлачењем њиховим у поједине владе од данас до сутра, као што су чинили сви до Стојадиновића. Пример Ладослава Хаижека у влади не знам којој, или д-р Кожуљ, или Николе Кабалина, преко ноћ, у влади Милана Стојадиновића и толико других који за Хрвате нису ништа значили ни својом личношћу ни својим радом — за ту праксу и сувише су речити.

Споразум са Хрватима, постављен у најширем и правом опсегу, као хрватско питање, тражи на обе стране, и код Хрвата и код Срба, народом признате, овлашћене и легитимизоване факторе, дакле, праве преставнике народне воље на обе стране. Само на тој основи постављен и закључен споразум између Срба и Хрвата добиће своју трајну вредност, своју конкретну садржину и свој прави политички облик.

*

Хрватско питање, а са тим и споразум са Хрватима, није ни узгредно ни сентиментално питање. Хрватско питање у правом је смислу политичко најважније и централно питање наше земље. Оно је важније од сваког другог политичког или привредног питања. Чеси су успели да подигну у својој држави привредно материјално благостање до нај-

вишег степена, а оставили су тако очајно нерешено питање Словака у својим најближим односима. Верује се да материјално благостање и повећање економског богатства појединих класа, могу да покрију све политичке, па и националне државне кризе. Узалуд. Догађаји то демантују. Тим је путем био пошао и режим д-ра Стојадиновића, па, и не доспевши да створи у земљи неко привредно благостање, мислио је да ће амбулантна изложба „Три године владе д-р Милана Стојадиновића“ покрити све кризе у нашој земљи, па и кризу наших односа са Хрватима, на чему је и пао, шта више одбачен, као „запрека“ у решавању наших односа са Хрватима — како се констатује у оставци његових министара.

Ако се, заиста, хоће и тражи стварно решење хрватског проблема, треба поставити питање: Прво, осећају ли се Хрвати у склопу наше државе као слободан народ, и друго, јесу ли њихови захтеви у сагласности са општим интересима наше државне целине. Све владе које су досад одлагале решење хрватског питања, или о том нису хтели ништа да чују, то су одлагање правдали чувањем државног јединства. Од стране Хрвата није се престало тврдити, да се они у нашој државној заједници, не осећају, према Србима, ни равноправним ни слободним народом. С наше пак стране, нарочито они који су тежили или сузбијању народних слобода и диктатури и над Србима и над Хрватима, „подржавали су — како недавно рече г. Вилдер у својој „Новој Ријечи“ — сугестију да је посебни хрватски национализам запрека консолидацији државе. Ко хоће да спасе државу, њену цјелину, — каже с прекором г. Вилдер — мора

да се, дакле, супростави Хрватима, да одобри сваку силу и да у интересу цјелине — прими и сам на себе јарам силе“.

Заиста, под видом чувања државне целине и у сталном настојању створити, по сваку цену, од Срба, Хрвата и Словенаца декретом само Југословене, није се при томе ни осетило колико се с једне стране, ради свега тога, све више сужавао у нашој држави терен демократије, док је сасвим није нестало, а с друге стране, колико се међу Хрватима сва та централистичка настојања примила као насилно сузбијање Хрватског национализма. „Тако се — тумачи г. Вилдер — створило и појачало мишљење у Србији да су Хрвати против државе, а у Хрватској, да је Србија за силу против Хрвата“. И даље каже: „Тако је хрватско питање постало за Србе страшилом и опасношћу, а хегемонија Србије за Хрвате запреком заједничког живота. Овако се сложено подривала и разарала идеје ове државе.“

Зато г. Вилдер има права кад каже: „Досадашњи, дакле, развој заједничког живота и међусобне борбе у овој држави креће се — против тежње хегемоније (Срба) и против мисли сепарације (Хрвата). Једна је крајност изазвала другу. Што је било више силе, то је било и јачег отпора“.

У таквом нездравом процесу наступило је, по речима г. Вилдера, један интересантан и логичан факат: „Док је у Београду била само власт, дотле се политичко тежиште помицало више према Загребу“.

Двадесет година нашег заједничког државног рада протекло је, на жалост, у том самоудаљавању између Срба и Хрвата.

Пад режима Стојадиновићевог тек је, може бити у дванаестом часу, омогућило да се, најзад, хрватско питање постави позитивно и конкретно. Влада је свој политички програм у погледу коначног решења хрватског питања назвала мисијом. Реч је добро нађена. У овој мисији, поред њене политичке стране, нека влада не губи из вида и њен историјско-етички моменат. Јер етички моменат оживотворава сваку мисију. У томе је влада г. Цветковића засад на добром путу. Стојећи на принципу да се приликом решења хрватског питања мора рачунати са важним историјским моментима хиљадугодишње прошлости хрватског народа, и признавајући факат да се у току те дуге историјске прошлости стварао код Хрвата, као и код Срба и Словенаца, народни индивидуалитет, влади је сад олакшано да у најкраћем времену затвори оне кобне путове којима су текле досадашња замишљена и хегемонија, с једне стране, и тежња за сепарацијом, с друге стране. „Ни сепарација ни хегемонија“ — вели у свом чланку г. Вилдер — него само искрени народни споразум, у пуној доследној равноправности, може једино довести Србе, Хрвате и Словенце у активну сарадњу на консолидовању и јачању наше заједничке државе у сваком погледу и у свима правцима. Оно што је сметало раније да се дође до споразума са Хрватима, то је био погрешно схваћен хрватски национализам. Сада са признањем хрватске народне индивидуалности, хрватски национализам може, баш напротив, да послужи у овом тренутку као жива сила, „као полуга — што опет каже г. Вилдер — да се дође до демократског уређења у овој држави.“

За ових двадесет година доста се лутало у тражењу конкретног решења хрватског питања, доста се чинило покушаја, на жалост, неуспелих, да се дође до споразума са Хрватима. Утврђивати кривице једне или друге стране није наша намера. Кривица је било кад више, кад мање, с обе стране. Оне се некад потицале или из претераног идеализма и крутог догматизма нашег уједињења; често из необавештености, по којој пут су долазиле од експериментисања факата и политичких момената, у извесним приликама те су погрешке биле резултат партијских прогањања и ривалства, а не може се порећи да је то некад долазило и од шовинистичке нетрпељивости, али у највећем броју случајева недостајало је мудрости и обостране добре воље да се конкретним чињеницама у односима Срба и Хрвата погледа отворено у очи. Зло је од свега тога, што је, поред свих неизбежних тешкоћа, долазило с једне и друге стране, и до многих излишних раздражења народа, чак и до мржње, стварно узевши неосноване, до грубих и тешких повреда слободе и људског достојанства. Зло је највеће што се тиме кроз ових двадесет година изгубило много времена у очајном трвењу два братска народа и пропустило много значајних момената за јединство духа и народне воље, што чини стварну снагу сваке државне заједнице.

Намера ми је, да, у даљем излагању, изнесем из мога непосреднога сазнања, све потешкоће, све супротности, сва неслагања, сав систем погрешака, што је све скупа, у периоду потискивања демократије, онемогућило досад коначно решење хрватског

питања и закључење споразума са Хрватима. Заједница српско-хрватско-словеначка, у основи тако дубока и јака, преживела је све то експериментисање. Овај двадесетогодишњи период наших лутања, погрешака и међусобног неповерења претстављаће за Србе и Хрвате најтежи период њиховог заједничког живота. Он је на крају сваких десет година обележен био једним црним датумом: фаталним 20 јуном 1928 године, с пролићем крви најбољих хрватских синова у Народној Скупштини после првих десет година, а на крају других десет година, са владавином Милана Стојадиновића, која је, у поређењу с ма којом непопуларном владом из прошлости, добила најтежу свеопшту народну осуду.

Све говори, и ми хоћемо да верујемо, да отворених очију сви заједнички сад тражимо и желимо излазак из овог мучног периода досадањег неуспешног експериментисања. Не треба се предавати заблуди да је хрватско питање одвојено од српског питања. Оба су ова питања органски везана. Погрешка је расматрати и решавати их одвојено. Њих спаја у једну политичку целину најјача народна и демократска веза. Решење хрватског питања истовремено је и решење српског питања. Кад се на тој основи, *народној и демократској* постави решење хрватског питања, као опште државно питање, погрешке не може бити. Јер народ најмање грешити у својим народним пословима. Између себе, у непосредном односу, народи исте крви, исте душе и језика, као што је наш српски и хрватски народ, не могу се, између себе, и сами од себе, ни одвајати ни делити. Међутим, систем погрешака неупућених ре-

жима делио је Србе и Хрвате, на два завађена габора, из којих се претило, с једне стране, *ампутацијом*, а с друге *сепарацијом*. Али ма колико да је систем тих режимских погрешака једно време сугестивно деловао на површне политичке људе, па и на читаве странке, ипак то је остало без дејства на широке народне масе и с једне и с друге стране. То је доказ више да је народ јачи од сваког режима који не иде путем народног духа и воље.

БЕЗ ДЕМОКРАТИЈЕ НЕМА СПОРАЗУМА

Зашто се ових двадесет година није могло доћи до стварног споразума са Хрватима?

Одговор је један:

Без демократије нема споразума, није га могло бити, нити ће га бити.

Сви покушаји, у колико их је било, да се дође до споразума са Хрватима, разбијени су били, пре или после, о режиме, који су, из године у годину, све јаче порицали и уништавали демократију.

Године 1925, првим створеним споразумом између Хрвата и Срба, Хрватска Сељачка Странка, признавши стање створено Видовдански Устав, истичала је потребу његове ревизије. Али у влади нико на ревизију није ни помишљао, нити се у влади био схватио дух споразума, а још мање се радило на заједничкој сарадњи у том духу. Споразум се није могао одржати, јер баш у то време демократија у нашој земљи нагло је губила терен.

Из свега тога један је закључак:

Политички људи који не признају демократију, не признају ни споразум. А кад такви политички људи, који не признају демократију, говоре или се залажу за споразум са Хрватима, они обмањују, свесно или несвесно и народ и себе.

Историја нам је довољно јасно показала да се српска нација развијала стално на темељу демократије. Српски народ извојевао је сам својом снагом себи слободу и створио је без туђе помоћи своју независну државу вековном борбом и ратовима са Турцима. И доцније, својом народном снагом, и уз највеће жртве, очувао је и проширио своје државне границе ослобођењем и уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца у једну слободну и независну државу. Сву моралну снагу српски народ црпео је из својих народних демократских извора. Он није престао, за сто година постојања Србије, да се бори за победу демократије у својој земљи, за грађанске слободе и политичка права. На демократији, дакле, створила се предратна Краљевина Србија, живела је и развијала се на својим демократским традицијама.

И код Хрвата борба за народни језик, за слободни народни живот, за народну културу, за Хрватски Сабор, за свој државноправни стечени положај, коначно, за своје националне слободе, све те борбе хрватског народа биле су, уствари, борбе за демократију. Хрвати су кроз цели XIX и почетак XX века водили борбу са хабзбуршком монархијом у исто време и за нацију и за демократију.

Под Аустро-Угарском Срби и Хрвати налазили су се увек заједно, на истој линији, кад је требало бранити заједничке слободе. Бан Јелачић и патријарх Рајачић били су на једној линији у заједничкој борби 1848 године, а Срби и Хрвати тих значајних дана били су братски уједињени у борби с Мађарима.

У време режима већих слобода, Срби и Хрвати у Аустро-Угарској осећали су се увек сложни и духом уједињени. Кадгод су пак у Аустрији владали апсолутистички прогивнародни режими, кад се ни Србима ни Хрватима није давао слободан народни живот, увек је у тим временима долазило између Срба и Хрвата до сукоба и свађа, до оштрог подвајања и међусобног порицања. Притиснути таквим апсолутистичким режимима, ни Срби ни Хрвати нису могли дати маха у том стегнутом простору свом националном развоју и зато је долазило до супарништва међу њима, до потенцирања у афирмирању једног народа на рачун и на штету другог. Томе треба додати и познате методе аустријске политике: завади па владај. Увек је било исто. Један је народ од туђинских централних власти, из Беча и Пеште, више фаворизиран на штету другог. Један је довођен до очајања, а други био повлашћен и тим самим притеран у службу туђинског режима. Ово су били прави узроци српско-хрватских периодичних раздора.

Повраћањем Устава 1860 године враћа се у Хрватској слободнији живот и Хрватима и Србима. У царевинском већу у Бечу Штросмајер заговара о федерализму; на предлог Мажуранића тражи се апсолутна власт народног српско-хрватског језика у це-

локупном јавном животу и санкционише се уважање народног језика српско-хрватског као јединог званичног језика; на банској конференцији предлаже Штросмајер оснивање Југословенске Академије. Све то подиже и снажи дух српско-хрватског јединства, дух Југословенства.

У марту 1861 године врше се избори за хрватски сабор на сасвим демократској основи као 1848 године. Сабор је имао да инсталира бана (Шокчевића) који је изјавио у првом свом говору да Хрватска има да реши „своје односе по својем јавном праву, а сасвим по својој независној вољи и одлуци.“

У таквој политичкој и слободнијој атмосфери Хрватски сабор долази до својих одређених народних захтева. Далматински родољуби траже сједињене Далмације са Хрватском. Јован Суботић, наш песник и велики српски родољуб, придобија све Хрвате у Сабору да се повећа број српских народних школа за Србе у Хрватској. У Хрватском Сабору прикупљени су били сви тадашњи народни људи које је све везивала и Хрвате и Србе (колико их је било) идеја заједнице и солидарности.

На позив из Пеште да Хрвати дођу на Угарски Сабор одлучио је Хрватски Сабор да нико не сме да иде на угарски сабор, а буде ли који отишао од посланика вирилиста, великаша именованих од Пеште, биће проглашен издајником домовине и казни са једном до пет година тамнице.

Хрватски Сабор имао је тада одлучну снагу и тон. Сабор није хтео признати као закониту промену на престолу од 1848 године док му формално

не буду саопштени списи о абдикацији краља Фердинанда.

Сабор је прогласио Шокчевића „врховним капетаном“ војске у Хрватској, а Ђуру Јелачића, брата бана Јелачића „поткапетаном“. Овај Ђуро Јелачић активни царски подмаршал (изабрани „поткапетан“) војске у Хрватској, улазећи у Сабор рекао је повишеним гласом: да би „*волео видети свој народ под турским јармом него под искључивим упливом наших других изображених суседа. Турци се наине задовоњавају иметком, а каткад и телом угњетаних народа, изображени пак народи, од оних којима владају, поред тога даве још и душу, то јест народност.*“

Оваква се иста мисао о заробљавању и уништавању народне душе могла тада чути и од многих других хрватских патриота и народних људи. Ту су Срби и Хрвати били једне душе и једне мисли, уједињени и солидарни. Речи брата бана Јелачића, изговорене у Сабору узрујале су биле бечке кругове, те је био не само пензионисан као активни царски подмаршал, него послат на заточење у Целовац.

Хрватски Сабор од 1861 године био је, уствари, прави „организаторни сабор“ и по свом слободном духу и акцији, и по народним људима који су у њему заседавали, и по свршеним пословима особите политичке важности за унутрашње административне уређење Хрватске. Он је уредио жупаније, срезове, градове и општине, дао је у народном духу боље основе за народне школе, а на културном пољу уредио је парони музеј и народно позориште. Изгласао је мноштво, око стотине, законских пројеката и уопште давао је своју активну иницијативу законодавном

раду. И све је то било у пуној солидарности и заједничком сарађивању са Србима.

Овај кратки преглед историских момената хрватске прошлости показује довољно колико су и под туђином, слободни живот и демократије допринесли да се између Срба и Хрвата створе здрави услови за споразум и сарадњу међу њима. А како је то још више потребно сада за споразум између Срба и Хрвата у њиховој заједничкој држави.

Као и у нас, тако и код Хрвата, борба за ослобођење испод туђе власти била је борба за демократију. Демократски дух српског сељачког народа био је у основи исти као и код хрватског народа. Сељачка побуна под Матијом Губцем 1573 године није уствари ништа мања од устанка српских сељака под Карађорђем. Њихова снага потиче из истих народних демократских извора и побуда. Ова сељачка буна у Хрватском Загорју, која је сабрала у борбу 36.000 сељака, дигла се из самог народа против феудалног племства. Стојан Новаковић у својој књизи „Васкрс српске државе“ каже, да је и устанак шумадских сељака потекао из феудалних узрока. Он носи више економски карактер и почео је борбом против феудалног турског система. Сељачки свет и у Шумадији, и тамо у Хрватском Загорју, борио се за своје право на земљу коју није имао, за своју слободу без које као народ није могао живети. Као и устанак под Крађорђем тако и сељачка буна под Матејом Губцем имала је за циљ народно ослобођење. На обе стране, као под Карађорђем у Шумадији, тако и под Губцем, три столећа раније, у Хрватском Загорју, сељачки народ хтео је да створи

своју сељачку демократску државу, у којој би сви грађани били слободни и равноправни и у којој би се сасвим укинуо феудални систем. Народ би постао у својој сељачкој држави свој господар. Таква Хрватска, створена на темељима народне сељачке снаге, имала би самосталну владу и стајала би са осталим аустриским земљама само у персоналној унији. Зар није тим истим путем створена, ослобођењем испод турског феудалства, и наша народна држава, оставши у прво време у вазалству према Турској. Хрватски сељачки устаници опремили су били војску од Хрватског Загорја у правцу Трста преко Крањске, подигнувши на устанак и словеначке сељаке. План је био подићи сељаштво и у северној Далмацији и доћи до Ријеке. Овај широки устанак хрватских сељака, који је у историји назван *сељачком буном*, разбијен је био царском и племићском војском, као што су и код нас кнезови устали против Карађорђа. Ухваћени вођа побуне Матија Губац доведен је био у Загреб, и ту на садашњем Марковом Тргу судио му је племићски суд, по чијој свирепој пресуди сељачки вођ Мат'ја Губец прикован је био на гвозденом усијаном престолу и окруњен круном од усијаног гвожђа. Зар приближно није била иста судбина и шумадијског сељачког вођа Крађорђа, чија је глава, као вође сељачког устанка, отсечена и послата у Цариград на умирење турских власти.

У хрватском народу ова сељачка буна под Матијом Губцем оставила је необично јаку успомену. Она преставља дубоке традиције хрватске сељачке борбе за „старе правце“. Матеја Губец оличава за хрватско сељаштво бунтовни дух против насиља и

неправде, који, може бити, тада био је пригушен, а никако угушен. Кроз ову традицију одржава се, и до дана данашњег, у хрватском сељаштву идеја његове најшире борбене заједнице. Зар на истим слободарским Карађорђевским традицијама није се стварала и живела Србија, шта више, и под династијом Обреновића.

Из покрета Губчеве сељачке буне остала је и сад за сваки сељачки покрет девиза из тог времена: „За старе правце“... „За слогу сељачку!“ На тој идеји, и са истим покличем, стварана је и Хрватска Сељачка Странка браће Радића Анте и Стјепана.

Навео сам са нешто више речи сељачку буну под Матејом Губцем, поредио је са устанком шумадских сељака под Карађорђем. То сам чинио из разлога, да прикажем нашем свету што јасније да је хрватски сељачки народ по демократском духу исто што и српски, и ништа природније није било него да се на тој истоветности духа створи једна права демократска држава. Али на правом демократском духу. Из тога се на крају изводи само један закључак: *Без демократије нема споразума*, а без споразума Срба, Хрвата (наравно) и Словенаца нема реда, мира и консолидовања наше државе.

Уосталом, и сама наша државна заједница, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и створена је на крају рата победом демократије, победом западних демократија, уз херојске подвиге и жртве Србије.

ШТА ЈЕ ХРВАТЕ ОДЛУЧИЛО НА УЈЕДИЊЕЊЕ СА СРБИЈОМ

И на ово питање један је одговор:

Хрвате је на уједињење са Србијом одлучила демократија предратне Србије. Парламентарна демократија Краљевине Србије, њено демократско унутрашње уређење и њене демократске традиције, све то скупа, била је највиша привлачна снага која је привукла Хрвати на присаједињење Србији. И пре присаједињења, много пре 1918 г., још од половине XIX века, од доба илирског покрета, почело је стварање духовног народног јединства Хрвата и Срба. Победа Пруса и пораз аустријске војске 1866 године ојачале су позиције Мађара, а Хрвати су се у то доба нашли у тешкој ситуацији под дуализмом аустро-мађарским. У то време добри изгледи за преокрет на Балкану, у вези са политичким плановима Кнеза Михаила, оживљава међу Хрватима југословенску идеју. У то време југословенство је много значило за Хрвате. Југословенство је постало и политички идеал за Хрвате, који су се све теже осећали у мрежи дуализма аустро-мађарске нагодбе и од које се нису могли откинути. Народна снага хрватског народа домила се у то време у оној мучној и фаталној дилеми: Беч—Пешта. Југословенство, као идеал, значило је, дакле за све хрватске родољубе неку врсту духовног уточишта, неко олакшање у тој пригушеној атмосфери, у којој је Штросмајер био сувише слаб према Бајсту, Деаку и Андрашију који су тако моћно појачали положај и власт Мађара на базу дуализма. Србија је од тада за све Јужне Словене

значила Пијемонт свих њихових ослободилачких илузија.

У то време, од 1860 па све до краја 1871 године, југословенско осећање расте у Хрватској. Живело се тада у неком очекивању. За једне је сва нада била у Русију, за друге (старшевићанце) у Наполеона III, а код свих Хрвата и Срба, код свих Јужних Словена оживела је општа нада да ће наступити преокрети ка бољему. То је све било у духу југословенства. Између Срба и Хрвата везе су биле најсрдачније у то доба и установило се прво духовно јединство међу њима. Између Штросмајера и Кнеза Михаила била је установљена необично жива и срдачна веза. А Кнез Михаил је по тзв. „Начертајнију Илије Гарашанина“ засновао велики политички програм о ослобођењу и уједињењу Јужних Словена. Та југословенска акција у споразуму са пријатељским државама, била је у споразуму са Хрватима у живој припреми. У години 1868, години смрти Кнеза Михаила, Хрватска пада под власт нагодбе, али морална снага зачете југословенске идеје није тиме изчезла.

У свима тим периодима јачања југословенске мисли у Хрватској рачунало се увек са демократском Србијом. Кад је осамдесетих година прошлог века наступила реакција у Србији, у оној борби народа са династијом, у то доба слаби и идеја југословенства на хрватској страни. Тамо је од 1883 настаје власт Куена Хедерварија са притиском на Хрватски Сабор, са насилним изборима, са променом изборног реда, по којем је добило право гласа једва 3% становништва, са ојачањем странке Јосипа Франка. У

то доба противнародног режима у Хрватској ствара се и противнародна мађаронска струја, а с тим упоредно настају најјача прогањања између Срба и Хрвата. Доказ више да је слобода и демократија увек уједињавала, Хрвате и Србе и под Аустријом.

У доба ненародног Куеновог режима мучне дане преживљује и хрватски и српски народ. Мржња је међу Хрватима и Србима толико била распламтела да је долазило овде онде и до крвавог разрачунавања међу рођеном браћом. Чупана су били и крстови са гробова Срба од стране Хрвата и обратно. Такво се очајно стање мржње пренело и на универзитетску омладину у Загребу. Ту су била створена два сасвим непријатељска табора: хрватска и српска омладина грмела је једна против друге. У оваквим приликама јавља се на загребачком универзитету једна група омладинаца који дижу глас против ове међусобне мржње и прогањања Хрвата и Срба.

Ова омладинци из редова Хрвата и Срба нашли су се заједно на идеји опште народне слободе, на чистом терену демократије. Повод је био прослава седмдесетогодишњице Д-ра Светозара Милетића, српског народног посланика у мађарском парламенту и вођа Срба, познатог борца за народне слободе. Том се приликом састаје српска омладина са једним делом хрватске омладине. Прослављајући тог српског великог борца, ова удружена српска и хрватска омладина у Загребу, у тада очајној завади Срба и Хрвата, отвара пут идеји њиховог јединства. Није лако било у то време борити се за идеју јединства, кад су са обе стране, између Срба и Хрвата, до крви успламтели били шовинизам, међусобна мржња и не-

трпељивост, обострана искључивост прогањања. А све је то било подизано и потпиривано од једног у сваком погледу ненародног режима. Омладина није остала код празних речи, она је, проповедајући јединство кроз народне слободе и демократију, ишла снажно напред. На челу те борбене, у југословенском духу сакупљене универзитетске омладине, били су, поред других, Светозар Прибићевић, Стјепан Радић, Иван Лорковић и Милан Костић, који су и доцније кроз сав живот остали политички проповедници идеје народног јединства.

Ова универзитетска српско-хрватска омладина издаје 1898 године свој лист „Народна Мисао“, који својим чланцима, као блеском пролећних сунчаних зракова, осветљава, у то време, тмурну и облацима натупшену атмосферу завађених Срба и Хрвата у монархији хабзбуршкој. У чланку „Наша Домовина“, убрајају се у границе наше југословенске домовине: Хрватска и Славонија, Далмација, Истра, Горица, Крањска, Штајерска, Међумурје, Бачка и Банат, Босна и Херцеговина, и Србија, као слободна и независна држава усред свих ових југословенских земаља. На крају тог чланка каже се: „Дошли ми у Горицу или Истру, у Пирот или на Косово — свуда смо код своје куће.“

Аустро-угарске власти нису равнодушно гледале на овај омладински покрет, и њихове листове „Народна Мисао“ у Загребу и „Ново Доба“ у Сплиту. Обе су ове публикације временом угушене. Тада, маја месеца 1899 године, излази у Бечу, што је особито значајно, под власништвом Светозара Прибићевића и Стјепана Радића, лист „Глас“ као

орган хрватске, српске и словеначке омладине. На том листу духом и сарадњом сакупљају се југословенски омладинци са универзитета Беча, Прага и Загреба. Међу првима у том покрету били су својом акцијом Светозар Прибићевић и Стјепан Радић, који се већ у то доба сматрао вођом хрватске омладине и већ обележен од аустријске власти као човек „бунтовничке крви“. Стјепан Радић је до 1902 године, пролутовао био Чешку, Пољску, Русију, Немачку, Швајцарску и Француску, где је у Паризу био завршио познату „Школу политичких наука“. Он је својим студијама, својим путовањима и својом већ обележеном слободоумном акцијом спремио себе за ону широку делатност која се у његовом политичком животу тако сјајно изразила, пре свега, у широком демократском духу, а у националном погледу живом акцијом која је била подједнако и хрватска, и југословенска и расно словенска.

Године 1902 Стјепан Радић издаје своју књигу „Хрвати и Срби“, која је од аустријске власти одмах била заплењена на хрватском језику, те је Радић издаје на чешком језику. У тој књизи Стјепан Радић даје најмаркантније своје схватање српско-хрватског питања. „Борба између Срба и Хрвата — каже Радић — јесте самоубиство, јер смо једно и јер се судбина Хрвата не да одвојити од судбине Срба и обратно. Сав наш живот мора бити прожет општом народном свешћу, према којој је сваки наш човек једнако код куће у Љубљани, као и у Загребу, Београду или Софији... Треба да већ једном од племенског партикуларизма пређемо к народном јединству и да престанемо својом неслогом бити оруђе

ближих и даљих непријатељских суседа; треба да покажемо да хоћемо и можемо бити један народ, па макар са два или више равноправних имена“.

Даље, сугестивном убедљивошћу Стјепан Радић, још 1902 године каже:

„Ми Срби и Хрвати један смо народ, хтели то или не хтели. Али место да ту истину схватимо, ми смо једни према другима насилни, а према трећима слаби и попустљиви... Ми Хрвати сами за себе ништа не можемо. Хрватско питање неће се решити ни у Пешти ни у Бечу ни у Риму, већ у Загребу, Сплиту, Љубљани, Београду и у Софији, Сарајеву и на Цетињу...“

После ових речи, најдубље програмских, Стјепан Радић завађеним редовима на хрватској и српској страни, овако апостолски поручује:

„На путу к јединству треба да престанемо са оптужбама, који је крив досадашњем раздору, јер ко хоће да уједињује, тај не сме да оптужује; па чак није доста веровати, већ мора и љубити“.

Овакво схватање народног јединства Срба и Хрвата нашло је у Стјепану Радићу, заиста, најизразитијег и најсугестивнијег приповедника. Стјепан Радић, „бунтовничке крви“ — како су га обележиле аустријске власти од самог почетка — био је гоњен од њих и у затвор падао ради тих својих слободоумних народних мисли. Године 1903, кад се био нашао у затвору због таквих својих мисли, Стјепан Радић објављује своју књигу „Узничке Успомене“, у којој, поред других размишљања, налазимо и ову мисао у лепом и духовитом обрту: „Ја сам Србин.

који се зовем Хрват, па тражим и да ми и ви (Срби) зовете Хрватом“.

О кад бисмо се ми, Срби и Хрвати, боље познавали између себе, по својој прошлости, по духу и осећањима, много би мање било трвења, прогањања и непризнавања међу нама!

У таквом слободоумном духу и са јасно израђеним погледима о заједници, јединству и солидарности Јужних Словена, Стјепан Радић са својим братом Антом Радићем организује Хрватску Сељачку Странку. Програм странке утврђен је био на седници 9 јануара 1905 године. По том програму Хрватска Сељачка Странка јесте хрватска и словенска. Ту се о Словенима каже: „Има стотину милиона народа, који говоре сличним језиком, живи сличним животом и готово истим духом као и наш хрватски народ. То су, ето, у нашем најближем суседству, паче с нама Хрватима помешани, делећи с нама зло и добро — то су најпре Словенци и Срби, а одмах уз Срба на истоку Бугари“.

У таквој идеологији Хрватска Сељачка Странка овако одређује државоправни однос Хрватске у будућности. У програму странке, на крају, каже се о хрватској народној политици ово:

„Сви су Јужни Словени једна народна и господарствена целина, те ми Хрвати држимо Србију, Црну Гору и Бугарску својим народним државама.

Стјепан Радић, кроз програм своје странке остао је у свему веран својој омладинској идеологији. Ватрени поборник овакве идеологије, Стјепан Радић, дошавши у Београд на конгрес словенских новинара, одржао на Калемегдану одушевљени говор

у којем је поздравио Краља Петра као првог будућег југословенског Краља. Пророштво Стјепана Радића испунило се. Оно га је, на повратку у Загреб, стало затвора.

*

Режим Кусна Хердерванија већ од 1900 године губи своју снагу. Узалуд је његов режим у то доба изазивао раздор међу Србима и Хрватима, па је, најзад, због једног чланка у „Србобрану“ дошло и до демонстрација против Срба, које су се, провокацијом власти, претвориле у тродневне уличне изгреде против српских трговачких радња у Загребу. Све то није могло одржати Куена на власти. Срби и Хрвати, у заједничкој борби за више националне слободе, остали су духом и акцијом уједињени и солидарни. Године 1903 долази до замашног народног покрета и до великих демонстрација. Поведена је била жива агитација за уставне слободе и финансиску независност.

Овај период Куенове владавине, обележен потискивањем народних слобода у Хрватској, доста је у томе сличан са истовременим периодом реакције у Србији у току последње три године владе Краља Александра Обреновића. У исто време, кад је укинут био устав у Србији, у Хрватској настаје ванредно стање; у доба кад у Хрватској народни покрет и агитације за уставне слободе и финансијску самосталност прикупљају народне снаге за борбу и отпор против Куена, то исто бива и у Србији у коначној борби са династијом Обреновића; марта месеца почињу у Загребу омладинске демонстрације,

кад и у Београду омладина устаје такозваним мартовским демонстрацијама против дотрајале реакције; најзад, у исто време кад у Србији нестаје династије Обреновића, престаје у Хрватској Куеновштина и Куен Хердервари одлази из Загреба.

Чудна је та подударност у дешавању пресудних сличних догађаја у истом времену и у Србији и у Хрватској. Историја као да је држала под истом еволуцијом сличних догађаја обе раздвојене половине наше југословенске народне целине. Кад је долазило до већих слобода у Србији, тада су и у Хрватској попуштале апсолутистички ненародни режими. Кад је пак у Србији под Краљем Миланом био сасвим завладао аустријски утицај, намећући споља нашој земљи реакционарне режиме, тада је у Хрватској још под црњим ненародним режимом било највише раздора и завада између Срба и Хрвата. Доцније кад је народна радикална странка у борби с династијом изишла као победник, успевши да извојује најдемократскији устав, осетило се, свакако, и међу свима Јужним Словенима појачани морални и политички утицај слободне демократске Краљевине Србије. Онај период учвршћивања демократије и владавине радикалне странке у Србији почевши од 1890 године, свакако је у истом духу утицао на младе генерације у Хрватској, нарочито у период од 1895 до 1905 године. То је доба кад се у Хрватској спаљују мађарске заставе, кад све народне странке у Хрватској одређују свој демократски став у духу ријечке и задарске резолуције, кад се, у прокламовању слоге и братства, ствара српско-хрватска коалиција. То је, мало касније, време фамозног

Фридјунгова процеса против „велеиздајника“ Срба, процес који је још јаче приближио и духом везао Србе и Хрвате, а Аустрију довео пред њен морални и политички слом у очима слободне јавности целог света. То је доба оживљавања југословенске свести, доба организовања широког југословенског покрета међу Хрватима и Србима који су из туђе државе гледали тада на демократске Србију с највишим илузијама и надама. Најзад, то је доба кад се у омладинским редовима већ била створила идеја о уједињењу Јужних Словена у једну заједничку слободну народну државу.

Далеко је свака помисао у овим упоређивањима да се прикаже како је једна страна била активна у оживљавању демократије, а друга мање активна. Не. Ова политичко-демократска активност била је спонтана и подједнако активна на обе стране. Оне су се само међусобно снажиле и прожимале истородним народним духом. То се нарочито показало у доба анексијоне кризе 1908 године, затим за време балканских ратова, а нарочито у току светског рата. Лепу потврду о томе даје г. Јосип Хорват у својој књизи: „*Политичка повјест Хрватске*“, овим речима: „Ријетко је који међународни догађај тако снажно и дбоко дјеловао на најшире слојеве народа у хрватским земљама као рат држава балканског савеза против Турске. Тај рат више је придонио осећању идентитета судбине Јужних Словена него сви, па и највећи идеолози и поборници мисли словенске солидарности... Рат балканских народа за ослобођење — једним махом створио је ту нову ситуацију: покренут је осећајни елемент код народних маса, хе-

роизам је постао стварност, као стварност је фасцинирао... И док се са Баллаца, из Беча, чини све могуће да се балканским државама, Србији и Црној Гори, парализују успјеси дипломатским путем, у Пешти долазе до закључка да ваља нешто стварног подузети да се у унутрашњој политици Хрватске сузбије привлачност српских побједа“.

Фатална одлука бечке владе да 1914 године објави рат Србији проузрокована је намером да се са уништењем слободне Краљевине Србије поруше и све илузије Јужних Словена на уједињење са њом.

На завршетку светског рата, из којег је Србија, у савезу и са победом западних великих демократских држава, изашла као победник, остварено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну народну државу. Оно што је био сан постаје стварност.

Политичко уједињење дошло је само од себе. Оно је у духовима Срба, Хрвата и Словенаца било већ створено. Оно је, још у току рата, манифестовано отворено и јавно у бечком парламенту мајском декларацијом Југословенског клуба и у Хрватском Сабору.

Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну народну државу прокламовано је с незапамћеним одушевљењем, правом експлозијом народне душе.

Шта је, дакле, привлачило тако силно отргнуте испод аустро-угарске власти Србе, Хрвате и Словенце на присаједињење са Краљевином Србијом тако одушевљено, без резерве, спонтано, без стављања никаквих услова? Ништа друго до само демократија предратне Краљевине Србије. Уверење је

тада било код свих Хрвата да ће у новој држави, уједињењем са Србијом, наћи на бази њене осведочене демократије, на бази потпуне једнакости и братске равноправности, све услове за остварење и својих националних идеала. Таква је била јака вера у демократију предратне Србије, да се у хрватском народу, који је имао право на слободно опредељење, није чуо никакав други глас до само један једини, који је општом народном вољом прокламовао уједињење са Краљевином Србијом.

Међутим, на основу права слободног народног самоопредељења, које је било постављено као принцип и као принцип одлучивало тада на Конференцији мира, Хрвати су могли имати пред собом и друге одлуке.

1. Могли су, на пример, да траже од Конференције мира у Паризу слободну и независну Хрватску. Они су у томе били у истом положају као и Чехословаци, као и Пољаци, који нису били сматрани ни побеђеним ни покореним и ако су, као и Хрвати, били у саставу побеђене Аустро-Угарске. Али Хрвати, осећајући се у духовном јединству са Србијом, нису то ни тражили.

2. Могли су Хрвати, као национална целина, да поставе услове за уједињење са Краљевином Србијом на федеративној или каквој другој политичкој основи. Хрвати нису ни то тражили, већ су прокламовали своје присаједињење Краљевини Србији не стављајући за то никакве услове, имајући веру у демократски дух Србије и у њене предратне демократске традиције.

Али у место свега тога, Хрвати су, у слободном изражавању своје народне воље, одушевљено прокламовали у Народном Вијећу уједињење са Краљевином Србијом. Тиме су истовремено прокламовали и своју највишу веру у демократски дух Краљевине Србије, у њену парламентарну демократију, у њено демократско унутрашње уређење, у њене сјајне демократске традиције, у грађанске и политичке слободе и права, а што су они све сматрали као гаранцију такође и за своје слободно културно и национално развијање.

Кад је временом те предратне демократије нестало и сасвим нестало у нашој уједињеној држави, појмљиво је, да је тиме, не само код Хрвата него и међу Србима, угушена била и та вера у демократију предратне Краљевине Србије. Кад је затим, у таквој поколебаној вери, г. д-р Владимир Мачек, са тридесеторицом других политичких виђених личности и Срба и Хрвата, потписао 7 новембра 1932 године, познату резолуцију названу „пунктацијама“, којом се тражило да е држава врати на 1918 годину, вођ хрватског народа г. д-р Мачек оптужен је био, он је једини између свих осталих потписника, за велеиздајство, и био осуђен од Суда за заштиту државе па и осуђен на три године робије. Узалуд је била његова одбрана да он државне границе сматра неповредивим. Његов се глас није чуо.

ШТА ЈЕ ЗНАЧИЛО ВРАЋАЊЕ НА 1918 ГОДИНУ!

То није значило откидати се од ове државе. То је значило да се наша заједничка држава треба да врати на демократију предратне Краљевине Ср-

бије. То је значило вратити у народу веру у ону демократију, која је Хрвате и одлучила на њихово одушевљено присаједињење Краљевини Србији.

Тачка прва ове резолуције истицала је „народни суверенитет“ као стожер сваке државне организације, а народ сматра јединим извором политичког ауторитета власти. Чег а има велеиздајничког у овим речима? Зар демократија предратне Краљевине Србије није истицала суверени народ као извор и утоку сваке власти? Зар позив на враћање вере у сјајне демократске традиције српског народа није оправдан у једном времену кад нема ни слободне штампе, ни слободе политичког удружења, збора и договора? Најзад, зар мало доцније није тражено од Народне Скупштине овлашћење да влада може хитним поступком донети о томе три политичка закона, за које се већ четири године редовно сваке године од Скупштине тражи и добија овлашћење, и који стално стоје на дневном реду.

Али јавности у то доба није допуштено било да о том дискутује.

Суд је између свих других тридесет потписника тих „пунктација“ узео на одговорност само Др. Владимира Мачека. Кад су се суду пријавили и други потписници тих „пунктација“ тражењем да се и њима суди, били су одбијени.

Ради расветљења све ове ствари свакако од интереса је чути о овим „пунктацијама“ и о Др. Мачеку мишљење нашег великог скулптора Ивана Мештровића, прослављеног у целом свету. Поводом садржине тих „пунктација“, којим се тражи враћање наше земље на 1918 годину, г. Мештровић је у

»Petit Parisien-у« дао своје ауторитетно мишљење, као човек наше расе, који је својом уметношћу највише прославио наше народно име. Г. Мештровић је не само један највећи наш уметник него и велики патриота, па је зато и његово мишљење у овој ствари праведно и меродавно. Кад је д-р Мачек био у Београду суђен, г. Мештровић, упитан од редактора „Petit Parisien-a“: „Није ли слободан развој Хрватске спречаван оним што ваши најноторијни компатриоти називају српском доминацијом? — одговара: „Треба афирмирати и опетовати, да Хрватска, која је љубоморна на своју независност, неће ни у којем случају манифестовати жалост за једним ропством од којег се спасла, нити узети у обзир наду за једним другим ропством каквим било одвајањем од данашње своје државе. Хрватска неће да буде ни германизирана ни латинизирана; она хоће слободно да развија свој расни и културни гениј, који мора имати своје место и играти своју улогу у модерној цивилизацији.

О доминацији, о хегемонији српској против чега се устајало у „пунктацијама“, г. Мештровић је рекао: „Ми смо сами хтели, и сами смо тражили јединство са Србијом, јер смо држали, да браћа једне расе не би могла господарити над својом браћом. Ми смо мислили да би то јединство требало да буде једна заједничка снага. Наш дубоки осећај није се променио. Наше разлике су једна слабост, али ми зато нисмо одговорни. Као иницијатори тога јединства ми смо квалификовани да упознамо његове услове и обавезе. Српска доминација није ту предвиђена већ баш напротив предвиђена је апсолутна једнакост свих оних који су се удружили. Не хотећи да

предвиђам модалитете једног југословенског федерализма, ја сматрам, да Хрватска неће моћи живети ни дисати, према својим правима и према својим жељама, ако не задобије аутономију.“

На питање: „Г. Мачек је недавно био затворен зато што је дао једну сличну изјаву. Ви путујете сутра у Загреб, јесте ли у томе споразумни са њим?

Г. Мештровић је одговорио: „Што се мене тиче, ја нисам узео у претрес никакав систем или какав пројекат, али ја делим иницијалну идеју г. Мачека о потреби потпуне једнакости два братска народа, српског и хрватског. Ја сматрам г. Мачека као поштењог човека и доброг грађанина. Жалим мере које су против њега предузете, јер мислим, да он није никада угрозио интегритет државе“.

У „пунктацијама“ се говорило о враћању на 1918 годину. То се од стране оптужбе протумачило и инкриминисало као велеиздаја, као велеиздајнички позив да се све земље с оне стране Саве Дунава и Дрине оцепе од државе. И зато је г. Др. Мачек био суђен и осуђен.

Међутим ни по духу ни по замисли та резолуција није то имала у виду, нити је у том циљу била донесена. Враћање на 1918 годину по самом духу „пунктација“, не значи никакво цепање од државе. Враћање на 1918 годину значи:

враћање на политику изражену у закључку донесеном једногласно у седници Хрватског Сабора од 29 октобра 1918 године, пред сломом Аустро-Угарске, када је одлучено да ће „свеопшта Уставотворна Скупштина свега уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца одлучити квалификованом већином, без мајоризирања, о

унутрашњем државном устројству а на потпуној равноправности Словенаца, Хрвата и Срба.“
Враћање на 1918 годину — како је то објаснила загребачка „Нова Ријеч“ — значи: „враћање на веру и наду која је пламтила у души народној 1918 године, да ће на рушевинама Аустрије, чија је власт за наш народ значила ропство и мрак, никнути нова држава слободе, светлости, равноправности и заједничког политичког и културног идеала свих Срба, Хрвата и Словенаца.“

Ово је све потврдио и сам д-р Мачек својом завршном речју на суду 25 априла 1933 године, рекавши: „Господо судци, како сам већ нагласио, хрватски народ тежи за својом слободном Хрватском. Како сте се, господо судци, могли уверити из разних интервјуа и чланака, читаво моје настојање ишло је за тим да се тој тежњи хрватског народа удовољи унутар границе ове државе. У тој тежњи, у том настојању суделовао сам и потписао инкриминирану резолуцију“.

Али и при свем том г. Др. Мачек био је осуђен на 3 године затвора.

Бранилац г. Др. Мачека на суду, г. Др Милан Костић најлепше је квалификовао тај процес овим речима: „Славни суде, Др. Мачек је ту као деликвент, и као што рекао један бранитељ у једном политичком процесу: „деликвент је ту, а деликта нема!“ — а ја бих сад рекао: деликвент је ту, деликта нема, а нема ни *corpus delicti*. Оно што се Др. Мачеку инкриминише, бар један једини примерак тих чувених политичких пунктација, ето, нема овде на столу пред овим славним судом.“

Споразум пре Уједињења

КРФСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

[20 јули 1917 год.]

Први политички докуменат који, пре Уједињења, конкретно успоставља споразум између Срба и Хрвата била је *Крфска декларација*, закључена између Југословенског Одбора и владе Краљевине Србије и обострано потписана 20 јула 1917 године.

Овај први споразум о заједничкој држави Срба и Хрвата, иако је закључен за време рата у иностранству, није дело само једне групе виђених политичких људи у емиграцији, скупљених у Југословенском Одбору. И у самој Хрватској, у току рата, ова је идеја активно била покретана.

И поред проглашења ванредног стања у Хрватској, као у целој монархији, одмах по објави рата; и поред тога што је био пресечен цео политички живот у земљи и настала власт конфидената и денунцијената на челу са посебним политичким „црним кабинетом“; и поред хапшења прве недеље рата најактивнијих политичких поборника српско-хрватске коалиције (браће Прибићевића, Срђана Будисављевића, д-р Ђуре Шурмина, д-р Ивана Лорковића, д-р Душана Поповића, Већеслава Вилдера и других),

— идеја о заједничкој југословенској држави није престала да живи у јавном мишљењу Хрвата, чак и са више наде уколико се очекивао слом Аустрије у светском рату.

ОД УЛТИМАТУМА СРБИЈЕ ДО КРФСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ

Краљевина Србија, у жељи да докаже сву своју преданост миру, дала је одговор на ултиматум Аустро-Угарске, који је, по признању целе Европе, ишао до крајњих граница уступака. Али бечка влада није се тиме задовољила. Она је одлучила да објави рат Србији, и да је уништи, а са њеним политичким уништењем да разбије све наде, све илузије Јужних и других Словена у аустро-угарским границама на ослобођење испод њене власти.

Краљевина Србија принуђена је била да позове свој народ на одбрану отаџбине. Прокламација Регента Александра, објављена у Нишу 20 јула 1914 и упућена српском народу, значајна је по ширини постављања ратног циља Краљевине Србије. Није била у питању само одбрана уже отаџбине српског народа. У Београду се тих критичних дана добро и дубоко схватило да се овим ратом, заједно са судбином независне Краљевине Србије, решава и судбина свих Јужних Словена у Аустро-Угарској монархији.

„На нашу Србију насрнуло је велико зло — каже се у прокламацији Регента Александра — Аустро-Угарска нам је објавила рат“.

Одмах иза првих речи ова прокламација постаје ослободилачки манифест за све Србе, Хрвате и Словенце у границама и изван граница Краљевине Србије. У том духу наставља се прокламација овим речима:

„Невоље наше Краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давала су најсвечанија обећања, да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак све то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари, и толики други наши јунаци, лили крв по целој Европи за славу и корист бечкога двора; залуду су биле жртве које је Србија за владе Мора деде поднела, кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених народа; залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царвином — све то није ништа помогло.“

„И Србија као држава и наш народ, где год био, свакад и свуда су сумњичени, и зато су увек запостављани другим народима. Пре тридесет и шест година заузела је Аустрија српску Босну и Херцеговину, које су устале биле, да се ослободе, а пре шест година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које — онаке какве су дане — нису ниуколико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народа, нарочито у бујне омладине, па је напоследку изазвало отпоре, па и сарајевски атентат“.

Проглас српској војсци, упућен 4 августа, задахнут је истим југословенским ослободилачким духом. Ово су прве речи тог прогласа српској војсци:

„Јунаци.

Највећи и заклето непријатељ наше државе и нашега народа изненада и без икаквог разлога на-срнуо је бесомучно на нашу част и на наш живот. Аустрија, тај незајажљиви наш северни сусед већ је нагомимала војску и учинила више покушаја, да пређе нашу северну границу и да пороби нашу дивну отаџбину. Њој као да је било мало, што смо ми морали годинама мирно да слушамо јауке милиона наше браће, који су до нас допирали из Босне и Херцеговине, из Баната и Бачке, из Хрватске, Славоније, Срема и са нашега мора, кршине Далмације. Сада је затражила највише, тражи нашу главу, нашу независност, живот и част Србије“.

У истом југословенском ослободилачком духу била је и прокламација црногорског краља Николе од 7 августа, који је наметнути рат означио као „рат за слободу српства и југословенства“.

У таквом ослободилачком југословенском духу била је такође и значајна изјава српске владе с којом је изишла пред Народну скупштину у Нишу 7 децембра 1914 године. У тој се изјави српске владе каже:

„Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога светог огњишта и слободе, влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима, кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“.

Ова је изјава била прихваћена од читаве скупштине бурним и одушевљеним плеском и повлађивањем.

Такво је било стање духа и свести народа, војске и политике у зараћеној Србији са Аустро-Угарском.

На другој страни, у Хрватској, народна свест у духу прикупљања отпорне снаге није опадала у току рата, напротив, она је јачала под подстицајем мађарског шовинизма, који је наглашавао одвојен и доминантни положај Угарске у монархији, тежећи истовремено и за еманципацијом од Беча. Тежња за засебним положајем Угарске према Бечу изазвала је исту тежњу и Хрватске према Угарској.

Улазак Италије у рат, на страни наших савезника, допринео је да се, после објаве рата, први пут сазове Хрватски Сабор, који је политички најповзванији био да даде одговор на италијанске претензије на обале Јадрана. Тако се три недеље после објаве рата од стране Италије, 14 јуна 1915 године, састао Хрватски Сабор. На том састанку Хрватски Сабор излази отворено, по примеру Угарске, са засебним циљевима своје хрватске политике. У том смислу изражена је и значајна саборска декларација.

Из заборављања историјских догађаја, треба извући тај историјски значајни први састанак Хрватског Сабора, који, тако отворено и храбро прокламује уједињење Јужних Словена.

Кад је потпретседник д-р Перо Магдић, у свом говору, којим је отворио сабор, рекао да је од стране Италије посегнута „оружана рука“ за нашим морем“, френетички узвикивало се: „Живело хрват-“

ско море!... живела Истра!"... Стјепан Радић је довикивао: „Живео хрватски Задар!“... а Вилдер: „Живели Лагиња и Спинчић“ — који су тој седници присуствовали. У даљој декларацији потпретседник д-р Мандић нагласио је да је ратни циљ хрватске политике већ изражен „сталним захтевом хрватскога народа за народним уједињењем у једно јединствено своје државно тело на основу начела народности и историјског права“.

На другој седници Хрватског Сабора, 16 јуна 1915 године, настављена је иста манифестација, нарочито говором Стјепана Радића који тражи уједињење и уређење све хрватске и српске земље у једну самоуправну државу. Из говора Стјепана Радића види се да се знало какве се компензације дају Италији на јадранској обали за њен улазак у рат. А присуство на тој седници д-р Лагиње истарског заступника и Спинчића, далматинског делегата подвукло је још јаче политички карактер ове саборске декларације, која својим захтевом уједињење југословенских покрајина прелази границе троједне краљевине.

Тако је било у Хрватској.

У иностранству идеја о ослобођењу и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца такође је, одмах, првих месеца рата била покренута. Први манифест за уједињење свих Хрвата, Словенаца и Срба у једну државу потекао је у иностранству од југословенске уједињене омладине у Женеви августа 1915 године. У том манифесту се каже:

„Срби, Хрвати и Словенци траже једну слободну националну државу, која ће обухватити све

територије где они живе. Овој држави тежи сав дугогодишњи југословенски покрет... Културне Велике силе европске помоћиће да се ова држава оствари, доследно принципу националне слободе и правде у име којих и воде данашњи рат“.

Постављајући уједињење Хрвата, Срба и Словенаца у једну хомогену државу, у манифесту женеvsке југословенске омладине даље се наглашава: „Демократизам Србије — напомиње се даље — гаранција је, да ће, уједињена југословенска држава бити заснована на принципима потпуне политичке слободе и вјерске толеранције“.

АКЦИЈА ХРВАТСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ИНОСТРАНСТВУ

Покрет у истом духу осетио се у европској јавности и од хрватске политичке емиграције. Њен глас значајно је много за пропаганду идеје југословенског јединства у политичким редовима Европе и Америке.

Успевши да се пребаци у иностранство, хрватска политичка емиграција у самом почетку, ступила је у везу са скулптором Иваном Мештровићем, већ тада признатим у свету.

Први хрватски политички емигранти Супило, д-р Анте Трумбић и Хинко Хинковић, нашли су се првих дана октобра у Венецији, одакле их је позвао у Рим Иван Мештровић. Прву везу између хрватских емиграната и званичне краљевине Србије успоставио је тадашњи посланик Србије у Риму г. Љуба Михаиловић. У Риму, такође, дошло је и до првога контакта Трумбића, Супила и Мештровића

са претставницима Француске, Енглеске и Русије, којима су они изложили у вези са насталим ратом сав југословенски проблем. Француски амбасадор г. Барер примио их је доста хладно, показавши сву необавештеност у питањима односа Југословена према аустро-угарској монархији. Руски амбасадор показао је нешто више интереса, али не много; био је једино импресиониран кад му је Супило рекао да је *Јадранско море једино Словенско море, јер су Балтичко и Црно море само затворена језера.*

Спремљени меморандум од стране ове тројице хрватских емиграната није тада примио ни француски ни руски амбасадор, што је свакако учињено из дипломатске опрезности, да се тиме не повреди осетљивост и престиж Италије, која је тек била ступила у рат на страну Антанте.

Срдачни пријем био је у Енглеској амбасади. О проблему југословенског уједињења мало је имао појма тадашњи амбасадор Велике Британије сер Renel Rodd који је сву евентуалну добит од рата, за случај победе савезника, сводио на присаједињење Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори. О Хрватима и Словенцима, изгледа, тада се у савезничкој дипломатији није много нити знало нити мислило.

Из Рима ова малобројна хрватска емиграција кренула је у Француску. Супило одлази у Бордо, где се била повукла француска влада. Ту је Супило дошао у везу са тадашњим послаником Краљевине Србије у Француској д-р Миленком Веснићем, који га је одвео и представио руском амбасадору Извољском. После прве посете Супило је за своје идеје

о целокупном југословенском уједињењу одмах за добио Извољскога.

Руски амбасадор Извољски у једном свом телеграму Сазонову нарочито наглашава да питање Аустро-Угарске не би требало решавати изван и одвојено од решавања уједињења Јужних Словена у једну националну државу. Први пут је тада пред Делкасе-ом, тадашњим француским министром спољних послова, било постављено питање уједињења Јужних Словена у вези са ратом. У таквом смислу — како Извољски саопштава Петрограду — Супило је говорио и другим француским државницима, код којих није нашао много познавања о словенским народима у Аустро-Угарској, а нарочито о Јужним Словенима. „Могло се, на пример, о томе осведочити — каже Извољски — да већина Француза сматра Далмацију и Истру талијанским земљама“.

Четири меморандума израдио је Супило тада у Бордо-у за руског амбасадора и за поједине чланове француске владе. У тим меморандумима, поред географских и историјских података о Јужним Словенима, говори се и о односима једне будуће независне југословенске државе и о њеном међународном и економском значају за слободну Европу.

После Бордо-а Супило је отишао у Лондон. Тамо је одмах ступио у везу са Викјам Стидом и Ситон Ватсоном, познаваоцима и осведоченим пријатељима Јужних Словена. Они су Супилу омогућили састанак са г. Асквитом, тадашњим министром председником британске владе, коме је Супило разлагао југословенски проблем, обележавајући му на хартији границе појединих југословенских покра-

јина. Асквит му је том приликом узео писаљку и њом извуче линију којом је откинуо оно што је Лондонским пактом уступљено Италији и запита Супила: Да ли би то било тешко и болно за Југословене, ако би Италија затражила за себе те крајеве. Супило је одговорио да би то значило „зарезати у живо месо југословенског народа“. Упозоравао је како је Југославији безусловно потребно море, а лишити је мора била би за њу катастрофа.

Супило је предвиђао шта се спрема. Он је први дошао до закључка да се за улазак Италије у рат жртвује југословенска јадранска обала. За то је Супило настојавао на свим местима где је могао, у Лондону нарочито, да се савезници задрже од закључења Лондонског пакта. У то време настаје жива Супилова активност. Иде у Рим на саветовање са већ тамо пристиглим већим бројем политичких југословенских емиграната. Затим одлази у Ниш на саветовање са Николом Пашићем, коме је он први наговестио шта се жртвује на рачун Југословена Лондонским пактом.

Првим састанком Супила са Николом Пашићем у Нишу створен је и први контакт југословенске политичке емиграције са српском владом. Све до тога доба радило се на три стране и одвојено на припремању решења југословенског питања: на једној страни биле су политичке странке у Хрватској, на другој страни југословенски емигранти, на трећој српска влада. Супило је покушао да створи прву везу између акције југословенске емиграције и српске владе.

У том првом контакту између Супила, као прет-

ставника хрватске емиграције, и српске владе, показало се да постоји доста разлике у схватању питања уједињења Јужних Словена у једну националну државу. Требало је сва та разна мишљења довести у сагласност и установити једну заједничку и позитивну основу, бар у акцији југословенске емиграције и српске владе. Тим самим, још тада, у Нишу, у фебруару 1915 године постављено је било први пут питање споразума о том каква треба да буде прва заједничка држава уједињених Срба и Хрвата, и какво треба да буде њено унутрашње уређење. Може се рећи да је тада, у тим питањима, између Пашића и Супила настао и први српско-хрватски спор. Њихове концепције о уједињењу Јужних Словена нису у свему биле истоветне. Овај спор, нажалост, доцније све је више растао. А разлог томе био је ово. Никола Пашић, појмљиво, био је пред савезницима одговоран претседник владе Краљевине Србије, и морао је водити обзира о њиховим тадашњим великим напорима који су чињени из Париза и Лондона да се Италија придобије за улазак у рат на страни наших савезника. Југословенска емиграција, међутим, слободна је била од тих обзира. Она је могла, у праведној заштити југословенских интереса, ићи до краја и својих захтева и својих протеста. Није ни Никола Пашић то оставио без речи. Он је, поводом гласова да се Италији, на штету Јужних Словена, обезбеђују, за њен улазак у рат, велике територијалне компензације на јадранској обали и у Крањској, дао, по једној интерпелацији, коју му је упутио Драга Павловић у Скупштини, ову изјаву:

„Ја држим да италијански политичари и државници не могу ићи за тим, да добију један град више или мање, ово или оно острво, јер могу унапред знати, да сама Италија неће бити у томе граду и острву, него ће њена сила бити у слози српско-хрватско-словеначког племена и Италије“.

АКЦИЈА СРПСКЕ ВЛАДЕ У ИНОСТРАНСТВУ

Касније, кад су савезници, сваки за себе, одређивали, за случај победе, ратне циљеве својих држава, Никола Пашић остао је доследан првој декларацији српске владе пред Народном скупштином од 7 децембра 1914 године, а наиме да је борба Србије „уједно и борба за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Таквом интегралном уједињењу, као идеји и ратном циљу Краљевине Србије, Никола Пашић остао је веран до краја рата.

Али у току рата, под дејством дипломатије, Никола Пашић, у односима са савезницима, морао је бити умеренији него је и сам то желео и мислио. Руска дипломатија, пре свега, мало је била упозната са свима подробностима југословенских захтева и аспирација, те се држала према свему томе доста пасивно. Она је прихватила само ону граничну линију до које допире на западу преко Босне и Херцеговине српски православни елеменат. Руска дипломатија, још из доба анексионе кризе, кад се радило о изласку Србије на море пројектованом тада јадранском железницом, уносила је у свој програм и свој захтев да се Србији обезбеди излазак

на море, са јадранском обалом у продужењу од Сплита на југ.

Док је Југословенски Одбор заснивао тако свој програм на интегралном ослобођењу свих Срба, Хрвата и Словенаца и настојавао на њиховом тоталном и коначном уједињењу, Никола Пашић, као одговорни државник Краљевине Србије, тада под офанзивом Аустро-Немаца, и у свакодневном очекивању бугарског напада с бока, није се могао изјашњавати слободно противу италијанских територијалних компензација на Јадрану онако како је то могао и требало да чини Југословенски Одбор. Краљевина Србија била је у том критичном времену, после две своје сјајне победе над Аустријанцима, стално оптуживана из Петрограда, Париза и Лондона, да она својом неуступљивошћу, нарочито према Бугарској, чини највећу сметњу својим савезницима да привуку себи Бугарску, а такође и Италију. Сад су већ дипломатске архиве свих великих држава објављене, и може се наћи много докумената који обелодањују сав тадашњи притисак чињен на Краљевину Србију од стране наших великих савезника, који су мало водили рачуна о жртвама траженим на рачун Србије и Јужних Словена за учешћа у рат Бугарске и Италије. Притисак на Србију био је у томе највећи од Русије којој су Француска и Енглеска биле ставиле у дужност, да она, по раси најближа, принуди и уразуми Србију „да не доводи у питање велике ратне циљеве својих савезника“. Русија је тога ради упутила тада за посланика у Ниш кнеза Трубецкога, познатог са своје наклоности више према Бугарима него Србима, давши му спе-

цијалну мисију да озбиљном опоменом принуди српску владу „у интересу успешног вођења и окончања рата који је и почео ради Србије“, на територијалне уступке. За Бугарску тражено је од Србије уступање Македоније, шта више и пре њене објаве рата централним државама. А за уступање јадранске обале Италији Србија нити је питана, већ је једноставно стављена пред свршени чин Лондонским пактом.

Кад се у Нишу, првим наговештајима Супиловим, сазнало шта се има жртвовати лондонским пактом на јадранској обали а на рачун Јужних Словена, српска влада учинила је достојну преставку са своје стране, напомињући својим савезницима сав значај ових територијалних губитака. На то су дошле озбиљне опомене српској влади да „у питању нису више жртве ни за кога, већ је питање како добити рат“.

Не треба сметнути с ума сву критичност ситуације Краљевине Србије, доведене у то доба до катастрофе мученичким повлачењем свога народа кроз Албанију. Из објављених бележака г. д-р Александра Белића, који се тада са г. Љубом Стојановићем бавио у Петрограду, обојица као емисари српске владе, може се закључити, према његовом разговору са Сазоновом, да је руска дипломатија мање имала у виду шири југословенски проблем, а више и једино сводила је евентуалну ратну добит Србије на српске земље и на њено уједињење са Црном Гором. „Србија је тражила — рекао је тада Сазонов

— излаз на море, е па добиће га у широкој прузи на Јадранском мору и Далмацији са старим Сплитом. Србија ће се моћи тако срећно и задовољно развијати“. А кад је г. д-р Белић рекао г. Сазонову да се Србија не може задовољно развијати доклегод се не уједини са њом сав народ из свих српских, хрватских и словеначких земаља, Сазонов је на то рекао: „Истина је да има Срба и у другим покрајинама (под Аустро-Угарском), али они тамо неће пропасти до крајњег ослобођења. Идеали ниједног народа нису остварени одједном, па не могу бити и српски. Биће још ратова и прилика да се доврши ослобођење српског народа“. — Тако је, готово равнодушно, говорио тада руски министар спољних послова г. д-р Белићу. „О Хрватима и Словенцима — наставио је тада Сазонов — не могу Вам ништа рећи. Они се боре против нас и ја вам изјављујем: Кад би било потребно да се руски народ бори под оружјем само пола дана, па да се Словенци ослободе, ја не бих пристао на то. »Sebenico« и »Zara« били су дуго под италијанском влашћу и не може се рећи да Италија на њих нема права“.

Ове речи Сазонова потврђују да на врховима руске политике није било ни најмање разумевања за Јужне Словене у Аустро-Угарској, па ни добре воље да се што одлучује о њиховој судбини као о једној народној целини. Кад се има на уму овако несхватање југословенског проблема у Русији, која нам је, као братска словенска земља најближа, није чудо да о томе није било никаквог одређеног схватања ни код других наших великих савезника. Сви они, имајући пред очима само рат и сву тежину

опште ситуације на фронтovima, која је 1915 и 1916 године била на западу доста критична. Српска влада, у таквим, за исход рата судбоносним моментима, није могла ни подржавати питање југословенског уједињења у оном широком опсегу како се оно програмски и у својој суштини постављало од Југословенског Одбора, а такође и у првој изјави српске владе пред Народном скупштином. Супило и други чланови Југословенског Одбора, не само Хрвати него и политички људи и народни посланици међу Србима, схватили су такво држање Николе Пашића као његово притајено разилажење с Југословенским Одбором у главним погледима. Лични моменти у томе, и партијска неслагања са Пашићем неких наших политичких људи и опозиције на Крфу, допринели су, да се тај разлаз између Николе Пашића и чланова Југословенског Одбора у једно време осећао јаче и дубље. Појединим члановима Југословенског Одбора чинило се да се њихова политичка акција у иностранству не прима од српске владе као озбиљна сарадња, већ јој се даје карактер обавештајни и консултативни, па се при том говорило још да постоји и прикривени отпор од стране Пашића према њима и њиховој акцији. Они су, у почетку 1916 године, сматрали чак да Пашић напусти идеју о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку националну државу и били су под утиском да се он ограничава само на уједињење Срба. На све захтеве Југословенског Одбора, упућене више пута Пашићу, да се изјасни о свима питањима југословенског уједињења, он, из разлога тешког политичког положаја, у којем се тада на-

лазила Србија, избачена из своје државне територије, или је нерадо одговарао на сва таква постављена питања, или је давао неодређене одговоре, како је тај опрезни српски државник увек чинио кад су му то налагали деликатни државни интереси. Тако је и у Петрограду, приликом посете руском цару, учињене заједно са регентом Александром 1916 године, Пашић у интервју-у, нарочито с планом затраженим од »Corriere della Sera«, рекао:

„У штампи се више пута наговештавало да постоје некакве размирице између Србије и Италије. У могућности сам оповргнути ове гласове и категорички изјавити, да нема никаквог озбиљног неспоразума између Србије и Италије, но ако и има повода да се измене мишљења међу Србијом и Италијом, ипак ова нису такве врсте да би могли побудити какво узнемирење“.

Најтежа реченица која је могла узбунити чланове Југословенског Одбора била је ова:

„Ми Срби не можемо признати неоспорно право Италије на хегемонију на обалама Јадрана. Ми такође тежимо к мору, но никако не тражимо ратних лука да тамо затворимо чију било флоту. Ми једино настојавамо да добијемо тамо један економски излаз. Италија се томе не противи. Иако се може говорити о опрекама у разним назорима, то оне постоје само обзиром броја присталица потребних Италији за одбрану њене војничке превласти на Јадрану. Ова расправа, међутим, није од такве еминентне важности. Србија и Италија имају много заједничких интереса, да би могле пронаћи озбиљне тешкоће код решавања сличних проблема“.

Југословенски Одбор протумачио је овакву Пашићеву изјаву као његово напуштање програма о уједињењу свеукупних југословенских земаља. На такво тумачење, може бити, Југословенски Одбор наведен је интерпретирањем Пашићевих речи које је на крају тог интервју-а дао у »Corriere della Sera« овом напоменом: „Заслуга је господина Пашића да је јасно, у име своје земље, прихватио становиште против којег је тврдоглаво и упорно водио пропаганду Југословенски Одбор“. Интрига је успела за моменат.

Уствари, између српске владе и Југословенског Одбора никад није долазило до прекида, и поред ових моменталних разилажења између њих. Разлике је могло бити у њиховим схватањима о политичкој тактици једне или друге стране, али не и у схватању саме идеје уједињења.

ПОКРЕТ У ХРВАТСКОЈ

Шта више, показало се да су у Хрватској, током рата, еволуирали позитивно и у духу југословенског уједињења не само поједини политички људи него и политичке странке. Хрватска Странка Права, тада на челу са д-р Милом Старчевићем и д-р Антоном Павелићем, држала се раније отворено против Срба. У току рата ова странка сасвим напушта такво држање и враћа се начелима Анте Старчевића, који је страсно проповедао ослобођење Хрватства од Хабзбуршке монархије и уједињење свеукупне земље Хрватске у једно државно тело а у споразуму и слози са Србима.

У исто време долази и до координирања у схватањима између Југословенског Одбора у иностранству и политичких људи осталих у земљи. Прву везу Југословенског Одбора, као политичке организације, и хрватских политичара успоставио је д-р Барац, тадашњи ректор загребачког универзитета. Он је тога ради био дошао у Швајцарску, у Женеву где се нашао прво са Хинком Хинковићем, најактивнијим чланом хрватске политичке емиграције. Ова прва створена веза од особитог је значаја за даље пропагирање идеје народног и државног јединства у Хрватској у вези са очекиваним повољним развојем рата.

Интересантно је поменути да је д-р Барац, приспевши у Женеву, дошао тамо у везу и са г. д-р Божом Марковићем, професором Београдског универзитета, човеком врло јасних демократских схватања и убеђења.

Тада су у редовима српске интелигенције у иностранству већ биле створене у погледу југословенског уједињења и уређења заједничке државе две групације: једна, ближе влади, са централизмом као основном будуће државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца; друга, у опозицији према влади, са децентрализацијом у основи унутрашњег уређења наше заједничке државе. Г. д-р Божа Марковић прилађао је овој другој групацији.

У разговорима д-р Барца са д-р Божом Марковићем у Женеви продискутован је био сав уставни проблем будуће југословенске државе. То су били политички необавезни разговори, али за д-р Барца значили су много, јер су одговарали концепцијама

највећег броја загребачких политичара и интелектуалаца. Г. Божа Марковић сматрао је за потребно да о овим својим разговорима са ректором загребачког универзитета д-р Барцем, који је био нека врста емисара политичких људи из Загреба, обавести српску владу, тада још у Нишу. Овај извештај г. Боже Марковића сем обавештајног карактера није тамо произвео другог политичког дејства. Константоване су само доста оштре разлике у концепцијама једне и друге стране. Док је влада у Нишу стајала на становишту централистичког уређења, г. д-р Божа Марковић био је за споразум између Срба, Хрвата и Словенаца, као три народа, са народним индивидуалитетом сваког посебно, са уставом који би се имао донети без мајоризације. У том смислу текли су и његови разговори са д-р Барцем.

Оваква концепција о уређењу будуће наше заједничке државе, дискутована и постављана још 1915 године између два универзитетска професора, једног из Загреба, другог из Београда, обележава и мишљење интелектуалаца с обе стране и представља, у том смислу, прву изражену формулу споразума између Срба и Хрвата, и као такву ваља је и специјално истаћи на овом месту. „Та је концепција — како поводом тога пише Јосип Хорват у својем делу „Политичка Повијест Хрвата“ — потекла из чистог политичког идеализма, јер је супонирала, да до споразума међу Хрватима, Србима и Словенцима мора доћи, јер, кад не би дошло, онда не би било никаквог изласка из ситуације.

АКЦИЈА ФРАНА СУПИЛА

Код Супила се прво породила мисао да би требало Југословенски Одбор још у току рата да утврди са српском владом основне линије унутрашњег уређења будуће заједничке југословенске државе. Другим речима, Супило је први истакао потребу споразума између Срба и Хрвата, који би требало и пре уједињења утврдити између српске владе, која би претстављала Србе у Краљевини, и Југословенског Одбора као преставника Јужних Словена под Аустријом. Тај споразум требало би унапред да определи политичку основу унутрашњег уређења наше државне заједнице, и тиме отклони сваку сумњу о искрености на послу уједињења између српске владе и хрватске емиграције. Д-р Трумбић, и са њим највећи део емиграције, сматрали су, међутим, да прво треба постићи ослобођење и уједињење Словенаца, Хрвата и Срба у једну државу, а питање њеног унутрашњег уређења не прејудиирати никаквим одредбама. Отварати пре времена спор о унутрашњем уређењу наше заједничке, још не створене државе, могло би од штете бити по општу ослободилачку акцију у сарадњи хрватске емиграције са српском владом. А свакако то би неповољно деловало и на односе српске владе и емиграције према савезницима. Ти отворени спорови утицали би негативно и на хрватске народне масе, како у домовини, тако и нарочито међу иселиницима, расутиим у многобројним колонијама у Америци, откуд су пристизали као југословенски добровољци у српску војску, а доцније и у редове америчке војске.

Супилова је тежња била да се Југословенски Одбор призна званично од савезника као нека врста дипломатског претставништва Јужних Словена под Аустро-Угарском, и да на тај начин дође са српском владом на равну ногу. У томе је био притајени сукоб Супилов и са српском владом, која то није хтела примити, и са Југословенским Одбором, који је предвиђао да би тиме дошло до несумњивог разлаза са српском владом, па и са савезничким владама, што би довело до распада и њихову ослободилачку акцију у иностранству.

Супило је, у својој тежњи за што већом независношћу емиграције, био, донекле, охрабрен једним поступком сер Едварда Греја, британског министра спољних послова, који је 30 јула 1915 године саопштио Супилу, да ће Велика Британија, насупрот предузете акције од Италије против сједињења Хрватске са Србијом, настојавати код савезника да све хрватске и српске земље, под влашћу Хабзбуршке монархије, саме одлуче на крају рата плебисцитом о својој државној припадности. Овај предлог сер Едварда Греја значио је признање дато Јужним Словенима да слободним самоопредељењем одлучују хоће ли се или неће присајединити Краљевини Србији. Супило је тај предлог одмах саопштио српској влади пре него је о томе известио чланове Југословенског Одбора. Тиме је он изазвао неодобравање и на једној и на другој страни. Југословенски Одбор, као и српска влада, били су мишљења, да би такав предлог Велике Британије, ако је заиста официјалан, требало саопштити директно српској влади, а не посредним путем. Српска влада

у Нишу видела је у томе посредовању Супиловом његову тежњу за одвајањем Југословенског Одбора од српске владе као независног органа у заступању Јужних Словена пред иностранством, какав је био случај са чешком и пољском емиграцијом, што се могао и разумети, јер није било слободне ни чешке ни пољске државе.

Успевши да задобије поверење сер Едварда Греја, Супило није престајао да развија пред њим и своје идеје о том како он замишља унутрашње политичко уређење будуће државне заједнице Јужних Словена. Супило је у тим својим идејама био на пола пута, ни централист али ни федералист сасвим. Кад је још 1913 године, приликом његовог бављења у Петровграду, био, запитан од Столипина председника руске владе: Какав облик југословенске заједнице жели? — Супило је рекао: „Иако изгледа парадоксално, али ми желимо централистичку федерацију.“

Године 1915 Супило по истом питању даје сер Едварду Греју овако мишљење: Ако се Пашић не одлучује на свеукупно уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, онда крајеви изван граница ослобођених и уједињених Срба треба да оснују своју засебну државу. „Заступам мишљење — рекао је тада Супило — да се југословенско питање не може праведно и солидно ријешити једноставним поступком или каквим парцијалним анексијама, него договором, компромисом (споразумом), фузијом, склопом традиција и права и онда еволуцијом нових генерација, колико традиције старих с једне и с друге стране не буду

дорасле, да се у ново стање, како треба, уживе".* Супило је овим речима изразио читав један процес којим временом требаће да прође уједињење Јужних Словена, од ослобођења до уласка у своју државну заједницу, па и доцније у својој независној држави; али Супило није јасно и коначно определио сам облик тој нашој држави.

Крајем 1915 године настао је одлучан притисак од стране савезника на Краљевину Србију, да за улазак Бугарске у рат жртвује Бугарима Македонију. Никола Пашић, у ноти савезничким владама, тражио је за овај немали територијални губитак као компензацију присједињење Хрватске и Славоније Краљевини Србији. Супило је једним протестом устао против таквог захтева српске владе, којим су, по његовом миљењу, хрватске земље квалификоване као објект размене и територијалног обештећења. То је изазвало Супила да упути сер Едварду Греју један меморандум у осам тачака.

У том меморандуму Супило констатује да су „Хрвати и Срби и Словенци један етнички народ од три имена, различита по историјским традицијама, по политичкој конституцији, по јавном праву и по облику културе и цивилизације. Говоре један језик и једне су расе.“

У другој тачки каже се:

„Водећи политичку улогу у хрватско-српско-словеначкој нацији, у Хабзбуршкој монархији, има се сматрати Хрватска као *primus inter pares*. Изван

*) Сав рад Супиловог у иностранству, као и акција Југословенског Одбора изложен је у књизи д-р Паулове оштампаној под насловом „Југословенски Одбор“.

монархије — признаје Супило — та је улога прешла на Србију.

„Било да се ради о Србији или Хрватској — даље каже Супило — поставиће се као принцип потпуна једнакост међу политичким елементима различитог имена, иста као и потпуна једнакост у слободи вера.“

У тачки четвртој Супило даје овакво тумачење народног јединства:

„Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца доноси као политички логички закључак аспирацију и акцију за политичко уједињење у једну слободну државу, где би свака грана народа српско-хрватско-словеначког донијела у заједничку народну главницу принос својих посебних традиција и најбољих својих способности и енергија. Ова нова унитарна формација била би хармоничан производ свих наших сила фузијом идеја, традиција и нада у један јединствени напор за осигурање наше заједничке будућности. Тако би била створена држава од 12 до 13 милијуна људи (7 милијуна православних, 5 милијуна католика, 800.000 муслиманских словена) довољно јака да империјалистичкој експанзији германизма затвори природна врата према Истоку. Ова би држава, дакле, била природни савезник свију оних који се противе германској хегемонији и доминацији.“

По схватању Супила народно уједињење Хрвата са Србима и Словенцима „не може се извршити како треба, него ако Хрватска (са Загребом) у том сарађује пуним срцем и као истински преставник хрватске ствари“.

Југословенски Одбор, једним делом својих чланова, није се у свему слагао са мишљењем Франа Супила, како га је он изложио у предатом меморандуму сер Едварду Греју. То је био разлог што је био умољен Супило да садржину тог меморандума прочита и објасни пред Југословенским Одбором, који се 5 јуна 1916 године састао у Паризу. На том састанку Супило, прочитавши меморандум упућен сер Едварду Греју, изјавио је да се не слаже са поступцима и политиком српске владе у решавању југословенског питања а исто тако ни са мишљењем Југословенског Одбора. Тиме је он образложио своје иступање из одбора, напомињући при свем том да жели „бити у најужем контакту са српском владом и њеним политичарима, а исто тако уз исте увјете и са Југословенским Одбором, за све што ће моћи користити овој ствари“ — и наглашује најзад: „Нисмо се, надам се, разишли у идеји него у процедури за оживотворење њено.“

У то време већ су се на јадном Супилу осећали трагови нервног растројства чиме се доцније и окончао живот овог великог расног политичара и поборника нашега уједињења.

АКЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ОДБОРА

Југословенски Одбор, иступањем Супила из његове средине, није напуштао идеју да временом дође до споразума са српском владом о унутрашњем уређењу наше будуће државне заједнице. Критична ситуација Краљевине Србије, која се нашла крајем 1915 године у гвозденом обрхвату аустријске, не-

мачке и бугарске војске, одолевајући јој са надчовчанском храброшћу своје војске, која ниједан положај није напуштала без борбе и крви и сачувала се од капитулације, претпоставивши томе глад и смрт од изнемоглости по албанским планинама у мученичком повлачењу, — све је то скренуло пажњу Југословенског Одбора на сасвим другу страну. Југословенски Одбор у то време, настојавао је, да својим мемоарима савезничким владама и манифестима у јавности Француске и Енглеске докаже, да је тих дана велике катастрофе Краљевине Србије још тешње везана са њом сва политичка емиграција Срба, Хрвата и Словенаца. У том смислу 2 новембра 1915 године, под потписом председника Др. Анте Трумбића, упућен је проглас Југословенског Одбора британском народу у којем се, између осталог, ово каже:

„Хероизам Србије прелази све границе дивљења како за њезине непријатеље, тако и за њезине пријатеље. Са снажном вјером једног апостола велике идеје, што је у себи утјеловљује, она ће чинити своју дужност до последњег човека. Али нумеричка премоћ њезиних многобројних нападача стоји пред нама без премаца у историји. Још никад није толико снаге, долазећи с толико различитих страна, употребљено, да се искорјени и уништи један мали народ.“

Даље се у том манифесту наглашује:

„Пропаст Србије могла би уништити народну и политичку базу нашега народа од осам милијуна душа у границама Аустро-Угарске. Ослобођени од

Србије и везани с њоме у интересу своје сопствене егзистенције, смјештени на раскршћу свјетске политике, ово неколико милијуна људи били би сутра најсигурнији и најчвршћи бедем против најезде германске, а према томе и највернији савезници свих оних, којима пријети слична погибао. Штавише, пропаст Србије отворила би непријатељу широк и јак пут у срце британског царства, јер управо непрорачуниве послједице, директне или индиректне, могу слиједити из експанзије немачкога господства, а навлаш из везе од Хамбурга и Берлина према Дарданелима, Суецу и Персијском заливу“.*

Југословенски Одбор, поставши и врло активан, израдио је у мају месецу 1915 године свој програм о будућности југословенских земаља после рата. Овај програм тражи јасно и одређено ослобођење свих југословенских земаља испод аустро-угарске власти и њихово уједињење са Србијом и Црном Гором у једну јединствену југословенску државу. Он је у начелу сагласан са гледиштима српске владе.

У накнадном мемоару, предатом француској влади 13 марта 1916 године, Југословенски Одбор излаже своја гледишта о Аустро-Угарској, чија ликвидација треба да донесе коначно ослобођење и уједињење свих Јужних Словена са Србијом. О будућности саме Хрватске, у вези са ратом, Југословенски Одбор том приликом даје овакво своје мишљење:
„Као независна држава, Хрватска не би имала више никаквога разлога опстанку, баш онако, као

*) (Фердо Шинић: Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб, 1920, стр. 108.

што га не би имала ни Србија, кад би морала остати коначно стиснута у својим садашњим границама. Одвојене државе Хрватска и Србија, не само што не би имале животних увјета за редован развој, него би објема било суђено, да троше своје снаге у међусобном такмичењу, и то све до онога часа, кад би национални нагон својом властитом снагом оборио умјетне ограде те спојио политички оно, што је већ сада једно по законима природе. Хрвати, Срби и Словенци не очекују срећну будућност од образовања малих одвојених држава, него у једној држави заједничкој, која би једина могла у својој потпуној цјелини, да створи увејете и средства за своју сигурност, за свој развој и за свој напредак, и тиме да допринесе знаменити залог мира и братства европској цивилизацији“.*

У то време била је најживља активност Југословенског Одбора. Издаје честе манифесте, упућује мемоаре савезничким владама, у свима својим изјавама велича јунаштво и жртве српске војске и српског народа. У једном манифесту новембра 1916 године Др. Трумбић, у име Југословенског Одбора, наводи о том ове речи: „Борба српске војске против њених душмана, патње за вријеме отступања најсвелији су моменти у читавом овом рату. Европа се поклонила дивећи се величини мале Србије.“ У даљем излагању Др. Трумбић поставља питање: „Зашто је Србија све ово учинила, зашто је све жртвовала?“ И одговара:

„Србија је све жртвовала за оне идеје, које су проповједали Гај и Драшковић, Штросмајер и Старчевић, које опјеваше Прерадовић и Враз, Мажура-

*) Документи, стр. 50.

нић и Прешерн, и за које дадоше своје животе Зрински и Франкопан, Губец и Кватерник. Ове идеје испуњавале су столећима сав наш народ, а она је и данас својство свих правих синова наше домовине.“

СТАЊЕ У АУСТРО-УГАРСКОЈ МОНАРХИЈИ (1915—1917)

Прилике и догађаји у Аустрији развијали су се у пуној забуни и пометености. То је нарочито појачано неуспесима и поразима аустријске војске у Србији и Галицији. Све народности у монархији, охрабрене успесима савезничке војске, нарочито победама генерала Брусилова у Галицији и поразом Потјорека у Србији, духовно су већ биле одвојене од аустро-угарских власти. У таквом већ хаотичном стању приближавала се и смрт престарелог цара и краља Франца Јосифа, који умире 21 новембра 1916 године. Његова смрт огласила је распад монархије Хабзбурговаца.

У Бечу, на врховима, већ је била изгубљена вера у добар исход рата. У то време пада, одмах на две недеље после смрти Франца Јосифа, акција Сикста Бурбонског за сепаратни мир Аустрије на свима својим фронтима. Тај покушај са аустријске стране добро је био примљен од наших савезника, силе Четворног Споразума, јер је њихов општи циљ био разбити и победити Немачку. Расположење да се одржи хабзбуршку монархију није у том времену било мало. Одвојити једног савезника Немачке и ослободити своје војне снаге са његовог фронта — значило је много за ратне штабове нарочито Француске и Енглеске а Италија мање.

Долазак Карла Хабзбурга на престо аустро-угарске државе није донео никакво охрабрење; напротив традиционална вера у царство, с дугим животом Франца Јосифа, сасвим је била у држави изгубљена. То се показало у разним изјавама које су давале од парламентарних тела појединих народности у Аустро-Угарској приликом крунисања цара и краља Карла. У свима тим изјавама наговештавана је била јасна и отворена тежња за киданем свих народности од Беча и Пеште.

Покрет Словена у Аустро-Угарској није у току рата узнемиравао много владине кругове у Бечу. Њихове декларације у саборима нису наводили владу на размишљање, а јом мање на одлуку да се изађе у сусрет њиховим захтевима.

По примеру држава Тројног Споразума, које су ради подржавања борбеног духа у народу, поделиле своје ратне циљеве, и Аустро-Угарска је изишла са својим ратним циљевима, али сви они били су управљени на то како што више угушити дух међу Словенима. Уз то наговештавана је и анексија Србије и проширење Бугарске и Албаније уступањем територије Краљевине Србије. Словени у Аустро-Угарској, на случај победе централних држава, знали су унапред да немају шта ни тражити ни добити. Бољи изгледи за Словене нису наговештавани ни акцијом Сикста Бурбонског за сепаратни мир. Према писму новог аустријског цара Сиксту Бурбонском наговештавано је да ће „Србија бити успостављена у свом суверенитету и у знак добре воље спремни смо да јој осигурамо праведан и природан излаз на Јадранско Море као и опсежне економске концеси-

je. " Не каже ни којим би путем ишао тај „праведан и прародан“ излаз Србије на море, преко које територије и да ли би уопште он био територијалан, или само обезбеђен трговинским уговором, као што би се на тај начин имале обезбедити и „опсежне економске концесије.“ Из прошлости мучних трговинских односа Краљевине Србије са Аустријом, због којих је долазило редовно до прекида тих односа, добро се зна како све аустријске економске концесије, па и писане обавезе мало значе.

О каквом побољшању или промени односа словенских народа према Бечу ни речи није било у наговештеном предлогу Сикста Бурбонског за сепаратни мир.

То се потврдило и маја 1917 године, кад су формулисани били ратни циљеви Хабзбуршке монархије за случај победе. По тим ратним циљевима опредељује се проширење Аустро-Угарске одузимањем Мачве од Србије и Ловћена од Црне Горе. Краљевина Србија свела би се на најуже границе, са уступањем Македоније и долине Мораве Бугарској. Проширује се и Црна Гора са Призреном и Приштином, што би требало да значи награда за њену капитулацију. Међутим, Словенима ни по тим ратним циљевима није наговештавана нимало боља судбина у монархији. Отпор Мађарске био је нарочито непопустљив у питању какве промене и побољшања административних односа или унутрашњег уређења. О народном јединству Хрвата, Срба и Словенаца, у оквиру аустро-угарске монархије, није могло бити ни помена у тим аустријским ратним циљевима.

МАЈСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

[30 мај 1917 год.]

Бечки парламент за све три године рата није радио. Тек у четвртој години ратовања парламенат је отворен. И одмах у парламенту осетио се сав хаос унутрашњих узбуђења која су све више расла у монархији. Све народности ове хетерогене државе дигле су сав глас тражећи, свака за себе, своју унутрашњу независност на бази народног самоопредељења. У том духу створена је била веза и солидарност нарочито међу претставницима словенских народа. Они су у том правцу заједнички иступали у бечком Рајхсрату.

У то време активност *д-р Антона Корошца* била је врло жива и утицајна у бечком парламенту. Он је као председник био на челу Југословенског клуба с којим су у тесној вези и сарадњи били и чешки заступници. На дан 30 маја 1917 године *Др. Корошек* је, у име Југословенског Клуба, прочитао у бечком парламенту ову декларацију:

„Потписани народни заступници у „Југословенском Клубу“ удружени, изјављују, да на темељу народнога начела и хрватскога државнога права захтевају уједињење свих земаља у монархији, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно и на демократској подлози основано државно тјело, под жезлом Хабзбуршко-лоренске династије, те ће се са свом снагом заузети за остварење овога захтева свога једног те истог народа.“

„С овим придржајем потписани ће учествовати у раду Парламента“.*

Ова декларација, названа мајском декларацијом, постала је у то време основа за целокупну политику Словенаца, Хрвата и Срба у границама монархије. Она је нашла живи одзив међу свима Јужним Словенима. Многе општине, срезови, разне корпорације црквене и световне, многа градска већа, па и читави крајеви прихватили су ову мајску декларацију Југословенског Клуба дајући и своје одзиве у истом смислу.

Ова декларација, по духу и по истоветној тежњи, истина, с мање речи, слична је декларацији, прочитаној у Хрватском Сабору још у првој години рата, маја 1915 године.

Мајска декларација Југословенског Клуба није, међутим, била одобрена од српско-хрватске коалиције. Али у свему била је прихваћена од Старчевићеве Странке Праве у чије је име њен председник Др. Анте Павелић прочитао 5 јуна у Хрватском Сабору, декларацију ове садржине:

„Старчевићева странка права радосно поздравља јединствену изјаву дану 30 маја 1917. у царевинском вијећу у име заступника „Југословенског клуба“ у Бечу, којом они, на темељу модернога народнога начела и историјскога државнога права, захтјевају хрватско државо-правно и управно сједињење свих оних земаља монархије, у којима живу Хрвати, Словенци и Срби, у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно и на демократској основи основано државно тијело, тер наглашује, да је тај захтјев основа свега њезина жи-

*) Документи, стр. 94.

вота и дјеловања од њезина поставка до данас. Стога она позивље цјели хрватски народ, да ју у овом одлучном часу подупре у њезину настојању, истичући при том, да она то не сматра својим страначким, већ опће народним послом. Напосе обраћа се Старчевићева странка права на овај сабор, позивајући све странке његове, да се, напустивши сваку ситничавост и малодушност, нађу заједно у искреном и непопустљивом раду за велике идеале народне слободе и уједињења.

„Старчевићева странка права, стојећи на становишту народнога јединства Хрвата, Словенаца и Срба, позивље нарочито Србе, држављане краљевине Хрватске, да се по примјеру заступника „Југословенскога клуба“ прикључе њезину становишту, тер да заједно са Хрватима и Словенцима пораде за сједињење свега словенскога југа монархије Хабзбурга у посебно државно тијело, на основи народнога начела и историјскога државнога права краљевине Хрватске“.*

За овом декларацијом „Југословенског Клуба“ у бечком парламенту и Странке Праве у Хрватском Сабору следовале су у истом духу и друге изјаве, од којих треба поменути: изјаву вођа Словенаца (придружујући се државноправној декларацији Југословенскога Клуба), изјаву клерикалне групе босанско-херцеговачких клерикалаца, и изјаву удружених организација Босне и Херцеговине. Све те изјаве, углавном, потекле су живим настојањем католичког клира међу Хрватима и Словенцима. У томе свему била је значајна улога г. Др. Корошца.

*) Документи, стр. 95.

Д-р ЈАНЕЗ КРЕК О УРЕЂЕЊУ БУДУЋЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.

Велики словеначки патриот Др. Јанез Крек јуна месеца 1917 године, одмах после објављене мајске декларације, рекао је у царевинском већу: „Две идеје неће никад изумрети: да су Словенци и Хрвати један народ, и да морају доћи у своју независну заједничку државу. Ако се ове идеје у овој (аустро-угарској) држави не остваре, доћиће до њиховог остварења и против нас и упркос свему, а последице, које ће наступити ради тога, погибелне су за живот ове државе, за Европу и њен мир.“

Ове пророчке речи Др. Крека испуниле су се. Он је предвиђао на крају рата уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну независну државу. Велики словенски родољуб није доживео да види остварење овог свог предвиђања. Умро је 8 октобра 1917 год.

Интересантно је забележити на овом месту како је Др. Крек замисљао остварење и уређење наше државне заједнице.

Податке о томе донела је према белешкама Др. Петра Рогоуље „Народна Политика“ 1918 године, из којег су листа извађени подаци које следују:

„Назад двије године дошао је Д-р Крек у Загреб, да се информира о положају. Код нас је био мир, мртвило, цензура, шпијунажа и интернирање. Војска је владала а влада шутјела.“

„Шетао сам с Креком по Тушканцу. Он је већ био прилично слаб и тешко је дисао.“

„Нијесмо далеко од самосталности“ — рече он, и додаје: Чини ми се, да ће брзо доћи до преокрета. Не знам зашто, али некако инстинктивно опајам.“

Др. Крек затим настави даље:

„Ја често размишљам како бих уредио нашу државу кад би то било у мојој власти... Кад бих ја уређивао државу узео бих у рачун три критерија.“

„Наиме, народни живот има троструку тенденцију у свом развиту: он се развија у политичком, господарском и културном смјеру. Према овим тенденцијама уредио бих државу, а обазирао бих се и на конкретне народне прилике. Најприје констатирајмо, који од ових смјерова народног живота нас Јужне Словене зближује, а који раздваја. Господарски има сељак или радник, био он Хрват, Србин или Словенац, свагдје исте интересе. Ни политички нијесмо једни од других далеко: сви хоћемо да смо један народ, да смо у једној држави, сви смо за равноправност свију племена. Остаје нам један једини момент, који нас дијели, то је културни или боље вјерско-културни. Код уређивања устава морамо дакле све ствари, гдје је могућа међусобна борба и препор, што више потиснути у позадину, изолирати и локализовати. Зато мислим, да би требало створити један јак централни парламенат од два координирана дома: од једног национално-политичког и од једног социјално-политичког. Национално-политички дом састојао би се од заступника, бираних на основи опћега једнакога, тајног изборнога права при чему бих и женским дао изборно право. Гласовало би се тако, да цијела држава, или бар провинција, сачињава један изборни котар, а странке би постављале листине

кандидата, за које би онда изборници предавали гласове. Дакако при означању, тко је изабран, употребно би се пропорционални систем. Социјално-политички дом био би сталешко заступство народа.

„У њ би дошли репрезентанти сељачких комора, радничких, трговачких, обртничких организација и комора, заступници клера, чиновништва, индустрије, званости и умјетности — све тако унапријед уређено, да самовоља при постатљању тога заступства буде посве искључена. Социјално-политичке законске основе, доносиле би се најприје пред социјално-политички дом, а послје прихвата, слао би се пред национално-политички, који би их en bloc прихваћао или одбацивао. Пред национално-политички дом долазиле би најприје државно-политичке основе, а онда би их социјално-политички дом примао или одбијао en bloc.

„Централни парламенат има дакле еминентно политичку задаћу: питања устава, вањске политике, народне одбране, за велико оквирно законодавство: финансијално, просвјетно, социјално, унутарње управе итд.; унутар тих оквирних закона имала би се развити самоуправа. У главном би дакле имао тај централни парламенат т.зв. прагматичке послове.

„Економски би се моменат морао узети у рачун при стварању провинција. Мислим, да би се за цијелу државу требало 10—12 оваквих организација. Имали би они са својим покрајинским саборима задаћу, да се брину за придигнуће господарства: за пољску продукцију, индустрију; жељезнице, цесте итд. Ради тога морају покрајине бити уређене без обзира на досадање државне и земаљске границе, на

чисто географско-економским принципима, према прометној тенденцији и економском карактеру земље. Тако је на пр. Трет са својим залеђем: Горницом, Градишком, Истром, Каорушком и Крањском, природна географска и економска јединица. С друге стране опет словенска Штајерска и наша Долењска имају природни центар у Загребу, па ће ти крајеви пасти, рецимо, у загорску економску сферу, ит.д. Како се економски интереси и српског и хрватског и словенског сељака или радника увјек слажу, очито је, да у провинцијалним саборима неће бити националних борба.

„Главни пункт сукоба између нас, Хрвата и Срба јест различитост културних тенденција. Зато треба борбу локализовати, те је излучити из парламента, гдје би се могло догодити, да наједном стану Хрвати и Срби једни према другима као двије непријатељске фронте, а то би била пропаст државе, јер би такав положај наши спољашњи и унутрашњи непријатељи искористили, да дођу до смутња, иреденте и сваке невоље. Зато ову културну и конфесионалну страну народнога живота треба децентрализовати по опћинама, које би уз своје управне и друге задаће морале примити на себе бригу око развоја школства. Те би опћине биле величине садашњих хрватских котара, и биле би што самосталније. По опћинама бисмо покушали раздијелити Хрвате од Срба, ако би гдје и били заједно, па се завадили, била би та борба само локалнога значења.

„То би били најглавнији потези државног уређења. А сада да их освјетлим на једном примјеру. Узмимо школство, јер је оно за нас од најеминент-

нијега знаменовања. Централни парламенат изда закон: свако дијете од седам година напријед мора полазити пучку школу, док је не сврши. Онда установи закон организацију пучке школе, одреди минимум знања, што га мора имати држављанин из сваке струке, нарочито мора бити јединствена у цјелој држави поука о народним и грађанским правима и дужностима, напосмртко то смије оснивати школе тј. смије свако, то се држи овога закона. Дужност основати пучке школе, ако их већ нема, имају општине. Да ли ће бити школа конфесијонална, интерконфесијонална или аконфесијонална, одлучују родитељи дјете, и то по белгијском школском систему, који нам понешто поправљен може бити узором. Општина може да тај школски закон слободно аплицира. Она може ако хоће, да установи конфесијоналну школу, неконфесијоналну — какву хоће. То одлучује њезино заступство. Што више слободе, јер су нас досада параграфи страшно пригушивали. — И средње школе уздржавале би општине, али уз припомоћ државе, дотично провинције, одређену опет по главама студента. Све економско школство било би у главном у компетенцији провинције, која би се могла споразумјети и с општином или другом конституцијом, и дати јој у ту сврху припомоћ. Свеучилишта би финансирала држава. Али нико не би смио пријечити, да се оснују и приватне средње школе и приватна свеучилишта. Што више, оснивач могао би тражити и државну дотично покрајинску потпору за школу, и дала би му се по истом принципу као и општиска за пучке школе.

„Морамо имати слободну утакмицу за све кул-

турне назоре, све странке, све организације. И то је способнији и раднији, нека побјеђује.

„Не би се сви с вама сложили, нарочито у овом послједњем — приметим Д-ру Креку.

— „Знам кога мислите — рече Д-р Креч. Али ти људи не узимају у обзир, да ниједан параграф неће код нас спасти Цркве и њезине организације, ако њени свећеници и лајци не буду како треба живјели и радили. Познато вам је, да сам у смислу *rebus sic stantibus* заговорник раставе Цркве од државе. Доста су ме ради тога нападали. И имају за се много логичких и теолошких аргумената. Али логика развоја и живота говори за мене, а доиста она се не противи католицизму. Међутим, како Рим хоће. Он хоће конкордат, дакле и ми га хоћемо. Католичка Црква мора као и православна имати у будућој држави равноправни карактер; надаље не смијемо имати државне цркве. Свим вјерским уредбама уопће мора се дати потпуна аутономија, а држава нека се још мање уплиће у њихове послове.“

„Још нешто — упитам даље — зар се не бојите српске хегемоније у Југославији?“

„Хегемонију ће имати способнији; ако то буду Срби, и право је, да је имају. А ако мислите, да ће ради своје бројчане надмоћи имати увјек одлучну ријеч у централном парламенту, онда не узимате неких ствари у рачун. Узмимо, да је држава створена овако, како сада говоримо. Садашња страначка констелација имаће и на прилике у централном парламенту одлучан утјецај. Најприје ће се сродне странке зближити. „Словенска људска странка“ иступат ће заједнички са вашом групом око „Новина“, а

надам се, да ће се и међу Србима развити аналогна културна и страначка тенденција, те ћемо добити можда у парламент кога српскога „клерикала“. Либералци словенски, српски и хрватски, кооперират ће међусобно, исто тако и социјалости. Осим тога можда ће се развити какве аутономистичке странке, које ће тежити за промјеном устава у смијеру федерализације, као што су код Срба радикали или код вас људи франковачко-старчевићанске идеологије. Уза то ће се јавити у парламенту и социјалне тенденције све јаче, па ће и то утјецати на структуру странака. Међутим ће политичко информирање све више напредовати и нестајат ће центрифугалних тенденција, па ћемо кроз двије, три генерације доиста бити јединствен народ. Дакле ћемо хегемонију једнога племена, ако је уопће буде, осјећати само у почетку. Од српске се хегемоније то мање бојим, што су Срби расцјепканих нездраво у велик број странака и странчица, па мислим, да не ће ни у којем случају сачињавати један блок. А клаузулирати, да неки министри морају бити Хрвати и Словенци, нема смисла, јер Срби, ако буду добили хегемонију, поставит ће за министре итд. своје креатуре, па опет немамо ништа. Стога не преостаје ништа друго, него да сви ми пошаљемо своје најспособније људе у парламент па нека владају најспособнији. Ниједан параграф и ниједан устав не може спасти неспособан народ од пропасти, а јер ја не бројим Хрвате и Словенце међу неспособне народе, увјерен сам, да ће знати и у државној управи и репрезентацији доћи на одлучна мјеста.“

„Монархија или република? — запитах на свршетку.

„Прилично ми је то свеједно. Ја сам у срцу републиканац, али ако дође код нас до монархије, мора то бити форма т.зв. „републиканске монархије,“ онако као у Норвешкој. Краљ је само наслједни председник републике и њезин репрезентант, али нема права санкције закона. *Ипак три су принципа овога троименог народа, који га морају водити у будућност: један народ, један владар, једна држава од Бељака до Солуна и много, много слободе.*“

Наведене су овде све ове речи и мисли великог словеначког политичара и родољуба покојног Др. Крека, поглавито, из разлога да се укаже колико је још у то време сам проблем нашега уједињења био расправљан већ као свршен чин, па шта више расправљан је у подробности и о самом унутрашњем политичком и културном уређењу наше независне југословенске државе.

КРФСКА ДЕКЛАРАЦИЈА: ДУХ И САДРЖИНА

Крфска декларација је први писмени споразум закључен између владе Краљевине Србије и Југословенског Одбора о будућем уређењу националне државе Срба, Хрвата и Словенаца. Права замисао за један споразум ове врсте између српске владе и Југословенског Одбора потекла је, као што је напред речено, од Франа Супила, чија је и акција у овом смислу била доста жива не само код српске владе него и код влада наших савезника, нарочито у Енглеској. Супило је у Лондону за своју акцију нашао највише потпоре у Викјам Стиду и Сигон Ватсону, познатим енглеским публицистима и искреним побор-

ницима југословенског уједињења. Њихова удружена акција, све тројице заједно, поставила је већ крајем 1916 и почетком 1917 г., у енглеској јавности питање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца на савним конкретну основу. Иницијативом Ситон Ватсона основано је у Лондону The Serbian Society of Great Britain, ради подржавања пропаганде уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну националну државу. Ово друштво у Лондону ангажовало је, посредством Викјам Стида и Ситон Ватсона, видне факторе Форин Офиса, у корист остварења ове будуће независне југословенске државе у потпуној равноправности Срба, Хрвата и Словенаца. Кампања је вођена око тога да таквој националној држави свих Срба, Хрвата и Словенаца, треба још унапред условити њено политичко унутрашње уређење и отклонити хегемонију једног народа над другим. Дејство у том правцу потицало је у Лондону изолованом акцијом Франа Супила која није била одобравана од Југословенског Одбора у Лондону. Са те стране, на ове покушаје Супилове, одговорено је да о програму унутрашњег уређења будуће југословенске државе имају да одлучују само српска влада и Југословенски Одбор. На молбу Д-р Трумбића умољен је г. Викјам Сид, да настоји да се у том питању не пренагли од стране енглеских пријатеља и да његово решење оставе српској влади и Југословенском Одбору, који овлашћено представљају Србе и Хрвате. Пашић, такође, није желео никакву интервенцију с треће стране у решавању унутрашњих односа Срба, Хрвата и Словенаца у њиховој будућој држави. Али немајући више Русију иза леђа, која је била већ захваћена

револуцијом, и која је од српске владе сматрана једином одлучујућом заштитницом словенства, Никола Пашић је долазио све више до уверења да мора у том питању тражити сарадњу непосредно од емиграције и тиме избећи контролу и притисак с треће стране, што би свакако имало аз последицу слабљење српске владе. Пред таквом перспективом, а поглавито пред неизвесним изгледима евентуалног сепаратног мира између савезника и Аустро-Угарске, на чему се тада живо радило, српска влада журила се да једном декларацијом, пре свих догађаја, постави питање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца на једну одређену правну основу. Зато је требало што пре доћи и до једног формалног писменог споразума.

На овом месту, ради историјске истине, *треба истаћи да је најживље настојавање за израду Крфске Декларације потекло од Стојана Протића*, који се приликом свог бављења у Швајцарској био убедио о томе, да треба што пре поставити и формулисати главне основе уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку националну државу. Стојан Протић у Женеви био се уверио да нас у томе могу предухитрити догађаји, било закључењем сепаратног мира с Аустријом, било озбиљним притиском од стране највиших енглеских политичких фактора који су, под утицајем Викјам Стида и Ситон Ватсона, све мање били у том питању на страни српске владе. У то време српска војска, после катастрофе крајем 1915 године, налазила се већ реорганизована и спремна за офанзиву са југа. Ваљало је, такође, подићи у њој дух за нове борбе. А то се могло постићи једино но-

вом декларацијом којом би се објавило да је дело уједињења Срба, Хрвата и Словенаца крунисано и једним политичким споразумом о будућој југословенској националној држави. И то је био један од разлога што се српској влади тада журило да се у споразуму са Југословенским Одбором закључи и потпише Крфска Декларација.

Стојан Протић, тога ради одмах се састао са Др. Трумбићем у Француској, у Кану, с којим се договарао о политичкој основи овог првог споразума. Требало је измирити два гледишта. О томе у својој документованој књизи „Југословенски Одбор“ Др. Паулова даје ова посведочена саопштења: „Супило се држао идеје да Србија уједињењем не сме да дође до хегемоније над другим делом народа, него да држава буде организирана на принципу самоопредељења. Политика пак Југословенског Одбора, напротив, није никад ишла за тим да главно тежиште положи на унутрашња питања будуће државе, сматрајући да је главно ослобођење. У томе је баш дошло до сукоба Југословенског Одбора са Супилом. Међутим за Супила је било главно уређење заједничког живота Срба и Хрвата у својој држави и то је био услов о којем је он чинио зависним и само уједињење. На супрот томе, министра председника Пашића водила је мисао да нова држава буде централистички уређена и да у њој одлучује Србија.“

На таквом разилажењу у гледиштима о унутрашњем политичком уређењу наше нове државе, подржавао се нарочито из Лондона, сукоб између српске владе и једног дела емиграције са Супилом на челу. Никола Пашић стално је био са ове друге

стране сумњичен да више тежи остварењу Велике Србије него интегралном уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца. Говорило се да се Пашић ослањао, све до револуције, на Русију, „будући сигуран — како пише д-р Паулова — „да ће Русија на мировној конференцији бранити српске интересе и да ће, ако проведе програм уједињења, бити проведен на српском темељу“.

У свему томе могло је тачности бити утолико уколико је Пашић био убеђени поборник централистичног уређења наше будуће државне заједнице. Те његове централистичке тежње показале су се и у изради Крфске Декларације.

Пашић, увиђајући и сам потребу и политички значај ове декларације, позива на Крф д-р Трумбића и са њим још три члана Југословенског Одбора, једног Хрвата из Хрватске и Славоније, другог Словенца, трећег Србина из Босне и Херцеговине. Поред д-р Трумбића, од Хрвата је дошао Хинко Хинковић, од Словенаца д-р Богумил Вошњак, а од Срба из Босне д-р Душан Васиљевић. Њима се на Крфу придружио и суделовао на конференцији д-р Поточњак.

Поред Николе Пашића српску владу на тим конференцијама претстављали су још Љуба Давидовић, Милорад Драшковић и д-р Војислав Маринковић.

Конференција на Крфу почела је 15 јуна а завршила се 20 истог месеца, доневши заједничку декларацију из које наводим овај њен главни политички део:

1. „Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, биће слободна, независна Краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића, која је дала доказа, да се с идејама и осећајима не двоји од народа и да ставља народну слободу и вољу врх свега.

2. „Држава ова зваће се: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а владалац: Краљ Срба, Хрвата и Словенаца.

3. „Она ће имати један државни грб, једну државну заставу и једну круну. Ови државни емблеми биће састављени из наших садањих посебних емблема. Државна целина обележаваће се државним грбом и државном заставом.

„Државна застава, као симбол јединства, истицаће се на свима надлештвима Краљевине.

4. „Посебне заставе, српска, хрватска и словеначка, равноправне су и могу се истицати и слободно употребљавати у свима приликама. И грбови посебни могу се исто тако употребљавати слободно у свима приликама.

5. „Сва три народна имена: Срби, Хрвати и Словенци, потпуно су равноправна на целој територији Краљевине, и свако их може слободно употребљавати у свима приликама јавног живота и код свих власти.

6. „Обе азбуке, ћирилица и латиница, такође су потпуно равноправне и свако их слободно може употребљавати на целој територији Краљевине. Све

државне и самоуправне власти дужне су и у праву су употребљавати и једну и другу азбуку, саображавајући се у томе жељи грађана.

7. „Све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно. Православна, Римокатоличка и Мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, биће једнаке и равноправне према држави.

„На основу ових принципа законодавац ће се старати, да се чува и одржава конфесионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа.

8. „Календар треба што скорије изједначити.

9. „Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата сву ону територију, на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекидној маси, и она се без повреде животних интереса целине не би смела крњити.

„Наш народ не тражи ништа туђе: он тражи само своје и жели, да се сав, као једна целина, ослободи и уједини. И зато он, свесно и одлучно, искључује свако делимично решење свога народног ослобођења и уједињења. Наш народ поставља као једну нераздвојну целину проблем свога ослобођења од Аустро-Угарске и његовог уједињења са Србијом и Црном Гором у једну државу.

„По начелу слободног народног самоопредељења ни један део ове целине не може се правилно одвојити и присајединити другој којој држави без пристанка самога народа.

10. „Јадранско Море, у интересу слободе и равноправности свих народа, биће слободно и отворено свима и свакоме.

11. „Сви грађани (држављани) на целој територији једнаки су и равноправни према држави и пред законом.

12. „Изборно право за избор народних посланика за Народно Претставништво, као и изборно право за општине и друге управне јединице, једнако је и опште, и вршиће се непосредним и тајним гласањем по општинама.

13. „Устав, који ће после закључења мира донети Уставотворна Скупштина, изабрана на основи општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа, биће основа целом државном животу, извор и утока свих власти и права, и по њему ће се уређивати целокупни државни живот.

„Устав ће дати народу могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским приликама.

„Устав се има примити у целини у Уставотворној Скупштини, бројно квалификованом већином“.

„И Устав и други закони, које буде донела Уставотворна Скупштина, ступају у живот када их Краљ санкционише.

„Тако уједињени народ Срба, Хрвата и Словенаца састављао би државу, која би бројала око 12 милиона држављана. Она би била гаранција народне независности и свестраног народног културног напретка, јак бедем против германског надирања, неразлучни савезник свих оних културних народа и

држава које су истакле принцип права и слободе народа и принцип међународне правде, и достојан члан нове међународне заједнице“.

Дано на Крфу 7 (20) јула 1917 године.

Претседник
Југословенског одбора
Д-р Анте Трумбић

Претседник
Министарског савета
Ник. П. Пашић
Мин. Иностр. Дела Краљ. Србије

Крфска декларација, као докуменат израђен од овлашћених претставника Краљевине Србије и чланова Југословенског Одбора у Лондону, одобрен је и од Престолонаследника Александра, тадашњег Регента, и тим је у коначном облику легализован овај први споразум Срба, Хрвата и Словенаца о њиховој заједничкој националној држави.

Црногорски Одбор за народно уједињење, под претседништвом Андрије Радовића, бившег министра претседника у Црној Гори, прихватио је 11 августа Крфску декларацију овим речима:

„Налазећи, да Црна Гора овим ратом завршује своју улогу као засебна српска држава и да јој, као таквој, досљедно свему, предстоји само улазак у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца,

„прихвата у целини декларацију предсједника краљ. српске владе, г. Николе Пашића, и предсједника Југословенског Одбора, г. д-ра Анте Трумбића, овлашћено донесену по једнодушном споразуму 7 (20) јула 1917 на Крфу“.

„Потпуно солидаран са Крфском декларацијом, а увјерен да изражава жеље српскога народа у Црној Гори, Црногорски одбор за народно уједињење

продужиће рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца^{*)}.

Д-р Анте Трумбић, у једном свом чланку оштампаном у листу »Bulletin Yougoslave« у броју од 1 новембра 1917 год., објашњава основне принципе Крфске декларације који су тада преовладали о унутрашњем уређењу, и каже:

„Што се тиче унутрашње организације, декларација узима као начело најширу демократску слободу и потпуну једнакост у свим странама живота, а особито у погледу народности, политике, вере и грађанског живота. Зато су Срби, Хрвати и Словенци, који живе помешани једни с другима и претстављају под три разна имена једно језично и национално јединство, проглашени једнаким и у најмањим стварицама.

„Држава ће бити уставна монархија, демократска и парламентарна. Монархијски принцип примењује се само на династију Карађорђевића, која је изишла из самог народа, поставила прве основе самосталне државе и у својим данашњим претставницима, Краљу Петру и Престолонаследнику Александру, доказала своје демократске идеје, развијајући национално осећање и издижући изнад свега слободу и вољу народа. Према томе држава ће се звати „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“. Краљевска власт одбија божанско право, које спада у средње-вековна схватања и претставља апсолутну вољу; напротив, она црпи своју снагу из воље самога народа тј. из Устава како га сам народ буде створио“.

*) Документи, стр. 100.

О Уставотворној Скупштини, која ће донети Устав држави Срба, Хрвата и Словенаца, ово је било тада мишљење д-р Трумбића:

„Једна Уставотворна Скупштина — каже д-р Трумбић — из целе нације, изабрана на основи општег права гласа, једнаког, непосредног и тајног, требаће да уреди будући државни Устав. Ова Скупштина неће одгласати Устав апсолутном већином, него „квалификованом“ већином, коју ће одредити она сама у својој уредби. Апсолутна већина не може да се прими, јер би она могла да наметне један Устав врло бројној мањини, а то би могло имати за последицу, да апсолутна већина натура једном великом делу народа оно што она хоће. По принципу „квалификоване“ већине, Конституанта ће требати да настоји изравњати, на основу међусобних уступака, разлике које би се појавиле између мањине и већине. Тако ће будући државни Устав да буде веран израз целог нашег уједињеног народа.

„Умесно је да кажемо, од колике је важности јединствен Устав за целу државу. Тиме се искључује идеја конфедерације, тј. једног система, по коме би се једна држава створила на тај начин, да разни делови приђу њој као самосталне државе. Таква федерација значила би сједињавање више држава, које би имале право да уђу или да не уђу у заједничку државу, а и да из ње изађу кад буду хтели. То није оно што ми хоћемо. Нама се не ради о сједињавању више држава, него о уједињењу једног истог народа у једну јединствену државу. Као што има само један народ, тако нека буде и једна јединствена држава. Само тако моћи ће да живи је-

дан солидан организам, способан да осигура целом народу његове животне, моралне и материјалне интересе.

„Међутим, идеја једне јединствене Уставотворне Скупштине за целу државу, не значи да сви државни послови морају да остану концентрисани само у једно законодавно тело и поверено само једној извршној власти. Идеја једне државе не повлачи за собом систем строге централизације. Држава може да постоји и у случају, где се остављају компетенцији средишњег Парламента и средишњој извршној власти само послови спољне политике и они послови из политике унутрашње, који су апсолутно потребни за опстанак и развој државе као једног целог организма. Ови послови могу да буду следећи: владалац, спољна политика и њени претставници на страни, царина, народна одбрана, новац и заједничке финансије, саобраћај у колико се односи на интересе целе државе, трговину итд.

„Овај проблем унутрашњег уређења један је од великих задатака Уставотворне Скупштине, која ће једина имати право да оснива и да мења Устав“.

*

У исто време кад је почела на Крфу конференција за израду прве заједничке декларације између српске владе и Југословенског Одбора о политичком уређењу наше заједничке југословенске државе, Фран Супило, бавећи се тада у Лондону, нашао се побуђен да 22 јула упути нашем тамошњем посланику г. Јовану Јовановићу своје ми-

шљење о том како би требало организовати будућу Југословенску државу. У том писму Супило каже:

„Неопходно је потребито, да се најважнији послови подијеле у двије групе: А) послови заједнички, Б) послови аутономни.

„А) Послови заједнички:

„1. Темељни устав државе на потпуно демократском и равноправном темељу за сав народни племенски и културни живот државе и народа.

„2. Вањски послови државе.

„3. Коплена, поморска и сва остала одбранбена сила државе.

„4. Они економски и комуникациони послови, који имају важност за цијелу државу.

„5. Нова (валута), финансије за заједничке потребе.

„6. Највиша настава бива највише институције за одгој више народне интелигенције.

„Б) Аутономни послови:

„У аутономне послове спадали би сви остали државни и провинцијални послови, који се не налазе у рубрикама заједничких послова, као унутарња управа, све школство, изузев оно у заједничким пословима, судство, богоштовље, пољоделство, комуникациони послови локалнијега значаја, финансије и финансирања аутономних послова, што би имало бити у вези са заједничким финансијама, по схемама и системима, којих већ у пракси на избор имаде, затим остали мањи јавни послови, који прелазе компетенцију опћина и котара.

„Заједничке послове рјешавао би државни народни Парламенат, а аутономне послове сабори или скупштине дотичних земаља. Тако би постојале централна влада и аутономне владе са међусобно устављеним одношајима.

„Уз један централни Парламенат за заједничке послове, потребно би било — према традицијама и приликама нашим — пет аутомних сабора или скупштина, наравно са односним владама, неискључиво, да чланови тих аутономних влада могу истодобно бити и чланови централне владе за овај или онај ресор“.

По Супиловом мишљењу било би засебних Сабора или Скупштина: србијанска (за Србију пре рата и Војводину), хрватска (за Хрватску, Славонију и Далмацију, предвиђена је била и хрватска Истра), словеначка, босанско-херцеговачка и црногорска.

Супило, иако се био разишао и са српском владом и са Југословенским Одбором, иако у свему није одобравао њихова гледишта, поздравео је ипак врло срдечно Крфску Декларацију као „гранитно историјско дјело“. Његова мишљења још тада су наговештавала сву тежину и сложеност проблема унутрашњег уређења наше државне заједнице. Тај тешки проблем ни данас, после двадесет година заједничког државног живота Срба, Хрвата и Словенаца, није нашао своје коначно решење. То је Супило наслуђивао, наводећи у свом писму г. Јовановићу да *Крфска Декларација, каква таква, може да буде од битне важности као директива за будућу нашу политику* и додаје: „Каква одговорност за све, ако

тјесногрудост учини, да та директива као свој плод даде — раздор“. И то се догодило. У овом тако важном политичком моменту, кад, најзад, једна влада добија мисију да приступи коначном решењу хрватског питања, важно је имати у виду сав проблем и сва мишљења, у којима је било више стварности него демагогије. „Идеалисти и демагози могу да експериментирају шта хоће и како хоће, али државник треба да гледа чињеницама озбиљно у лице, да с њима рачуна и да постигне успјехе“. То су биле последње речи које је поводом Крфске декларације написао Фран Супило.

УНУТРАШЊИ СЛОМ АУСТРИЈЕ

Ситуација унутра, у Хабзбуршкој монархији, била је непоправљива. Династички, бирократски и ауторитативни режим доживљавао је у монархији свој крај. Покушај, учињен од наследника Фрање Јосифа, да скупи око престола аустријске народе разочаране још од 1848 године, сасвим је пропао. Народи у Аустро-Угарској, и Пољаци, и Чеси и Јужни Словени, духовно су били већ одвојени од монархије и не верујући више никаквим обећањима, живео је сваки вером у најскорије ослобођење.

Универзитетска хрватска омладина у Загребу, 24 јануара, без икаквог страха од прогона власти, доноси резолуцију с потписом 300 студената којом наглашава *„захтјев читавог јединственог словеначког-хрватског-српског народа да мир, који би имао докрајчати овај страшни рат, треба да буде демо-*

кратски мир, који ће нашем народу донијети државно уједињење и слободу.

„Мир, који нам не би донио остварење наших оправданих народних идеала, — вели се даље у тој резолуцији — био би мир у корист привилегованих народа и носио би у себи клицу неминовних нових ратова“. (Документи, стр. 114).

Кад су, Немачка и Аустрија, крајем 1918 године започели преговоре за сепаратни мир са Русијом, већ растројеном у револуцији, парламентарни „Југословенски Клуб“ у Бечу, упутио је под потписом свога претседника г. д-р Антона Корошца опширни меморандум мировним делегацијама Немачке, Аустро-Угарске, Русије и Украјине које су се тада нашле у Брест Литовском. У том меморандуму „Југословенски Клуб“ позива се на циркулар совјетске власти од 28 новембра 1917 године, с којим се сагласила и аустро-угарска влада, и по којем је примила начела руског програма за мир „без анексије и ратних накнада (контрибуције), уз обезбеђење права на слободно народно самоопредељење. Поводом тога југословенске делегације у Бечу и у Загребу, заједно са преставницима чешког и украјинског народа, у присуству заједничке аустро-угарске владе, изјавиле су да ће настојати на потпуном извођењу права на слободном самоопредељивању својих народа. Тражећи за то гаранције, све ове делегације подигле су захтев да и преставници свих народа под Аустро-Угарском, поред преставника њене владе, узму такође учешћа у преговорима за мир у Брест Литовском. Аустро-Угарска влада одлучно је одбила овај захтев, објављујући „да није вољна да призна народима, који живе у њеним државним границама,

право самоопредељења.“ Зато је Југословенски Клуб одлучно да једним меморандумом одвојено изложи пред мировном конференцијом у Брест Литовском гледишта и захтеве свега Југословенског народа. Овај меморандум редигован је у крајњем слободном духу и приказује сав хаос у Аустрији и прогањање свих словенских народа у њој, нарочито Јужних Словена.

Говорећи о страшном притиску аустро-угарских војничких власти против Јужних Словена под Аустро-Угарском, у меморандуму се наглашава:

„На десетке хиљада породица биле су уништене; људи, жене, дјеца судом и без суда побијени, њихово имање опљачкано и уништено. Још већи број Југословена био је уз тешка злостављања бачен у тамнице. Опет на хиљаде моралоше на силу остављати свој завичај. На хиљаде држављана узети су за таоце због сигурности аустро-угарске војске и дијелом побијени. У том крвавом грађанском рату, вођеном против народа без икакве обране, режим је извукао јефтину побједу. Потпуним правом можемо тврдити да је југословенски народ најтеже настрадао између свих народа.“*

Руска револуција, такође, деловала је донекле на потлачене народе под Аустро-Угарском да се међу њима подиже још јача вера у њихово скоро ослобођење. Г. Д-р Корошец, у име Југословенског Клуба, то нарочито истиче у послатом меморандуму овим речима: „Кад је букнула руска револуција те се чинило да пуца зора за пролетаре међу народима, осоколило се наш народ и почео отворену борбу за

* Документи, стр. 117.

своју националну независност... У небројеним јавним изјавама сложила се воља народа без обзира на разлике странака и класа у један општи захтев за слободном независном државом."

Југословенски Клуб сматрао је да на конференцији за мир у Брест Литовском изложи и своје захтеве и гледишта за праведни мир. Г. д-р Корошец, тим поводом износи, у име Југословенског Клуба, пред ту мировну конференцију овај програм:

1. „Одмах опћи демократски мир, потпуно разорување, међународно обезбеђење и заштита слободног развитака свих народа, великих и малих.

2. „Признање и потпуно осигурање слободног проведеног и потпуног права на самоопредељење народа, особито у питању, да ли хоће слободну државу, и у којој ће форми да је образује.

3. „Ми не тражимо за нашу државу ништа, што припада другом народу и према томе нама не припада; ми тражимо за нашу државу само оно земљиште, које је у компактним масама континуирано насељено од Срба, Хрвата и Словенаца."

Ова изјава Југословенског Клуба народних заступника у царевинском већу у Бечу, под потписом д-р Корошеца, изненађује и данас својим јасним и слободоумним гледањем на ствари и догађаје.

И Југословенски Одбор из Лондона, по примеру Југословенског Клуба у Бечу, упутио је средином фебруара 1918 године мировној конференцији у Брест Литовском, свој мемоар с овим протестом:

„Поричемо аустро-угарској делегацији право, да заступа југословенске земље, у којима живе Срби,

Хрвати и Словенци на преговорима о миру. Гроф Чернин и његови манданти нису него насилници, који тлаче југословенски народ. У аустро-угарској делегацији нема представника Југословена и Чеха, ма да су то њихови посланици у бечком Парламенту изријеком захтијевали. Та делегација не представља потлачене народе Аустро-Угарске, него само деспотске владе Беча и Пеште. Устав аустро-угарски, на који се позивље гроф Чернин, није него фикција и превара."*

Овим изјавама са свих страна, од свих странака и свих организација удружених Срба, Хрвата и Словенаца поведена је против бечке владе одлучна борба за слободно самоопредељење народа. У Загребу 2 и 3 марта састали су највиђенији политичари српски, хрватски и словеначки, из Хрватске и Славоније, из Словеније, из Босне и Херцеговине, из Далмације, из Истре, из Међумурја, и заједнички донели ову резолуцију:

„Сакупљени, након расправе о опћему политичком и народном положају, сложни смо у томе, да је нужна концентрација свих странака и група, које, стојећи на становишту народног самоопредељења, траже своју народну независност и на демократским темељима уређену државу Словенаца, Хрвата и Срба."

У пролеће 1918 године ствар југословенског уједињења постаје позитиван факат и у земљи, у свести наших народа, и код свих наших савезника. Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у националну, самосталну и независну државу прихваћено је од-

* Документи, стр. 124.

лучно од свих наших савезника. Мисао да се Аустрија може одвојити од Немачке и сачувати од катастрофе потпуно је напуштена.

Маја месеца влада д-р Сајдлера одгађа парламенат против воље његове већине. У Бечу у то време спремане су уставне промене у духу преживелог апсолутизма, без суделовања народа и против народа. Тиме се хтела разбити свака илузија код свих Словена о праву њиховог слободног самоопредељења, што је последње године светског рата, под дејством руске револуције и Вилсонових идеја, постало принцип ослобођења потлачених народа. Многа правна насиља, почињена у то време, појачала су унутрашњу социјалну кризу међу народима у монархији, нарочито међу Словенима, кад су у општој оскудици, настале глад и сваковрсне невоље. Парламенат у Бечу затворен три године под притиском војничких власти, тек је био отворио врата аустријским народима, и већ после неколико месеца затвара се. То је дало повода Југословенима и Чесима у бечком парламенту да заједничком изјавом под потписом д-р *Корошца* и *Франгишека Станека* протестују против аустријске владе наговештавајући да се Југословени и Чеси *„неће никад силом дати застрашити, него ће солидарно устрајати у борби против апсолутизма и борити се за демократске слободе, за права самоопредељења и за националну политичку независност својих народа.“*

Ова заједничка протестна изјава Југословена и Чеха против појачаних прогона од аустријске владе и против поништења принципа самоопредељења народа дала је повода и маха многим другим резолуцијама које су донесене на протестним зборовима

у разним крајевима међу Хрватима и Словенцима. Једна је резолуција у том духу донета била на народном збору у Сплиту 2 јула 1918 године. На том збору констатовано је да *„Срби, Хрвати и Словенци имају неотуђиво право и дужност да слободним самоопредељењем оствари своју јединствену независну државу.“* Ради провођења тога циља изабрана је управа *„Народне Организације Срба, Хрвата и Словенаца“* од шеснаест лица. Та Народна Организација ставила је себи у задатак да покрене акцију у свима крајевима, ради окупљања независних народних елемената на делу народног уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у своју слободну и независну националну државу.

На Сушаку 14 јула 1918 године ствара се, такође, *„Народна Организација за Хрватско Приморје и Истру“* са овим народним циљем: *„стварање јединствене, слободне, независне, на демократским темељима, уређене, социјално праведне државе Словенаца, Хрвата и Срба“*, за који се циљ тражи рад цијелог народа и окупљање његово у *Опћу Народну Организацију.“*

Тако су на многобројним народним зборовима биле мобилисане на делу народног уједињења све позитивне народне снаге Срба, Хрвата и Словенаца. Принцип слободног самоопредељења народа постало је најјаче правно оружје у рукама потлачених народа у Аустрији којим су се они већ слободно борили за остварење своје самосталне националне државе. Слободни народни дух побеђивао је свуда сваки притисак војничке и бирократске аустро-мађарске власти.

САВЕЗНИЦИ ЗА НЕЗАВИСНУ ЈУГОСЛОВЕНСКУ ДРЖАВУ

У то време кад су се у Аустро-Угарској мобилисале, без страха од сваког прогона, народне снаге Срба, Хрвата и Словенаца на идеји независне југословенске државе, на другој страни, у иностранству, све њихове тежње у том духу признаване су биле од највиших државних фактора наших савезника. Председник Уједињених Северно-Америчких Држава Вилсон у свом говору 28. јула 1918 године пред Конгресом изјавио је да „*сви огранци словенске расе имају се потпуно ослободити од аустријске и немачке владавине.*“

У одговору пак на аустро-угарску понуду примирја секретар Вилсонов Роберт Ленсинг, у име председника, упутио је аустријској влади ово саопштење:

„Влада Сједињених Држава на најдалекосежнији начин признала је да су народне тежње Југословена за слободом праведне. Стога председник више не може признати само пуку аутономију ових народа као основу за мир, већ је принуђен захтевати да они сами, Југословени, просуђују о том како ће и чиме ће бити задовољене тежње и схваћање ових народа о њиховим правима и о њиховом самоопредељењу као чланова у породици народа.“

Ово саопштење председника Вилсона означава објаву смрти аустро-угарској монархији, која већ у очима њених дуго потлачених народа, није више сматрана као живи државни организам. Аустрија је већ тада била у пуном распаду своје унутрашње државне власти.

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ЗА НЕЗАВИСНУ ЈУГОСЛАВИЈУ

У свој јавности наших савезника, нарочито код Енглеза, питање стварања независне југословенске државе сматрано је као коначно свршени чин. У Лондону оснива се „*Југословенски Одбор за народне ратне циљеве*“ који ступа у живот 25 јула 1918 године. Тога дана одржан је врло посећен и одушевљен скуп тога друштва у градској кући у Лондону, а под председништвом самог лорд мера. На том свечаном скупу били су присутни најугледније личности лондонског друштва из свих редова. Поред представника британске владе, Балфура, тадашњег министра спољних послова, лорд Кру-а, било је и многих чланова енглеског парламента, заступника британских доминија. Присутни су били амбасадори Италије, Француске, Америке, Јапана и Русије, а међу њима и посланик наше државе, г. Јован Јовановић, а такође и г. д-р Бенеш од стране чешко-словачког Народног Већа. Присуствовали су том састанку и друге највиђеније личности енглеског друштва из редова књижевника, професора и претставника културних институција.

Ову свечану седницу отворио је председник лондонске општине, лорд мер, овим врло топлим речима: „*Ми сви добро знамо шта је Србија учинила. Она није ушла у рат својом вољом, него да се одбрани од тираније, као што се и ми у овом часу боримо против тираније за праведност, част и слободу, и ја држим да ниједан народ у Европи није за то дао лепше и сјајније примере од Србије.*“ Ове су

речи лондонског лорд мера топло поздрављене. Реч је затим дата нашем посланику на енглеском двору г. Јовану Јовановићу, који у свом закључку рекао:

„Кад прође овај рат, имаће се увести нови ред основан на праву народа, да сами собом управљају и да живе у слободи и независности према прописима модерне цивилизације и међународног закона. Та начела која су примењена свуда у културном свету морају се у будуће применити у свакој држави напосе, а нарочито такође у балканским државама. Откако је Србија постала државом, она је настојала речју и делом радила на уједињењу нашега словенског племена у независну државу. За тим уједињењем подједнако је чезнуо сав наш народ Срби, Хрвати и Словенци, који живе под аустријском управом, и српски народ у обема својим слободним државама, у Србији и у Црној Гори.“

После тога је Викјам Стид, председник Serbian Society of Great Britain, у свом говору изложио ратне циљеве Краљевине Србије и Југословена, заједнички постављене. Ти ратни циљеви сабрани су у ове четири тачке: први је и главни циљ уједињење свих Јужних Словена, у једну независну и народну државу; други је ратни циљ: Балкан балканским народима; трећи циљ тиче се репарације и обновљења опустошених земаља, настањених Јужним Словенима; четврти циљ поставља потребу економске и културне везе са савезничким државама.

„Обновљена Србија, ма била унеколико и увећана изласком на море, — нагласио је Викјам Стид — а не буду ли са њом уједињени сви њени савезници Срби, Хрвати и Словенци, данас под туђом

аустријском влашћу, у једну недељиву и заједничку државу, у таквом стању Србија би једва животарила, и неизбежно опет би пала под зависност централних аустро-немачких држава. Међутим, уједињена југословенска држава, у својим природним границама, са свима земљама које припадају Србима, Хрватима и Словенцима, постала би јак бранилац врата Истока, а истовремено бранила би мир на Балкану и тим самим таква југословенска држава постала би у будућности најбољи пријатељ својих суседа, постала би међу њима заштитник слободе, праведности и свих човечанских права, ради чега се и води овај рат.“

Више од овога, заиста, није се могло рећи у корист уједињења Јужних Словена и о значају независне народне југословенске државе у међународном погледу.

Појава на говорници Артур Џејмс Балфура, тадашњег британског министра спољних послова, одушевљено је била поздрављена. Његове речи ангажовале су ту први пут у широкој јавности британску владу, и значиле су највишу гаранцију за судбину Срба, Хрвата и Словенаца на крају рата. Говор г. Балфура не треба да остане непознат нашој јавности.

Г. Балфур, поздрављен одушевљеним клицањем, говорио је тада о значајној улози Србије у рату, о њеној моралној снази, о њеном херојству и жртвама које је поднела и подноси за праведни мир, и широким погледом, као да приказује данашњу ситуацију, претставио је тадашње зло с којим се борио цео културни свет. Говорећи о свему томе пуним ауторитетом своје личности г. Балфур је рекао: „Навала Аустрије на Србију и навала Немачке на

Белгију пробудиле су савест цивилизованог човечанства на целом свету и упозориле га на погибао, којима милитаризам прети будућности човечанства, те да мало по мало један народ за другим доведе до тога, да се опре тежњама, које би вас све, велике као и мале државе, вргле пот пегу деломике Аустро-Угарске, али заправо под пегу господара Аустрије — немачкога царства. Југоисток бејаше врело страха и бриге за европске државнике кроз много генерација. Тамо је било легло свађа и жариште из којег се више него једанпут раширила зараза ратна... Кад читам историју тога дела Европе, бива ми јасно, да, док су у другим деловима Европе природни развој и лагана еволуција, и то понајвише средствима мира, створила велике народе, који су уједињени осећајем и културом, заједничким надама и тежњама, — на југоистоку Европе све је то разбила најезда Турака. Турчин је, држим, у првом реду спречио уједињење југословенског народа. Што је Турчин започео, то је аустријској бирократији успело да доврши. Аустро-угарска контрола над другим народностима у томе разнородном царству често се истакла вештином својом али ретко човечношћу, искреношћу и праведношћу.

Даље је рекао г. Балфур:

„Ми знадемо сасвим тачно, шта Немачка чини другим државама, које падну под њену власт. Те су државе присиљене да служе економској величини Немачке; оне се исисавају да даду хране тежњи Немачке за богатством; њихов је природни развој осујећен и спречен у сврху да се прилагоди појмовима немачке „културе“. Па ако се овај рат не сврши пот-

пуном победом савезника, ја не видим другог излаза, него то да ће свака држава, скучена и притуснута од Немачке, постати њен роб, играчка и жртва немачке силе.

„Ето то је главни разлог, — напомиње г. Балфур — зашто осећам, да треба предузети све како би се спречило да таква мрачна судбина не задеси несретни народ на балканском полуострву, нарочито Југословене, о којима сад водимо бригу. Немци су, поред свега, од вајкада душмани словенских племена. Кроз векове били су они с њима у борби и настојали скучити их под своју власт која се обележила вазда и свуда крутом тиранијом Немаца и несрећним ропством Словена. Таква је била историја у прошлости, али таква не сме да буде историја будућности.

Говорећи о Немцима, који не верује ни у какав идеализам, и који заснивају свој немачки мир на подјармљивању других народа, на политичком и економском ропству, г. Балфур каже да праведни мир за који се боре савезници неће бити „ни британски мир, нити француски мир, већ мир цивилизације“. И кад тај срећни дан наступи, надам се, да ће српски министар не само моћи оком захватити стару домовину своју, него и оно племе, којег је домовина његова само део, и да ће моћи казати, да су они били достојни да се сви нађу уједињени у својој слободној југословенској држави, коју су заслужили обилно пролеваном крваљу и својом уништеном имовином“.

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА — ПОЧЕТАК ОПШТЕ ПОБЕДЕ

Јака офанзива српске војске с југа, која је почела 15 септембра 1918 године, успела је да за четрнаест дана свом снагом одбаци испред себе сву бугарску војску и аустро-немачке трупе. Гонећи муњевитим налетом свог противника, српска војска са потпорним деловима савезничке војске, крајем септембра, већ га је онемогућила за сваки отпор. И на западу Фошова офанзива тих истих дана разбија све фронтове немачке војске. Прво примирје непријатељска бугарска војска тражи на јужном фронту, у Солуну, а мало затим и Немци принуђени су били да капитуларју на свима фронтовима. Пораз на обе стране.

Нас интересује какво је стање било у аустро-угарској монархији уочи тог тоталног пораза на бојном пољу и Аустрије и њених савезника. Г. Јосип Хорват у својој књизи „*Политичка повјест Хрватске*“ приказује поједине догађаје, који особито јасно илуструју дух и стање тада на политичким врховима у Бечу и Пешти.

„У дане кад је слом готова ствар — вели у својој историји Јосип Хорват — цар Карло мислио је наћи још спас у преобразби државе. Тиса путује по земљама Јужних Словена. У Загребу је хладно примљен, у Сплиту неће нитко за њ ништа знати, у Сарајеву је слом Тисине мисије, завршен. Свуда већ постоје Народна Вијећа. Тиса тражи са њима везу. У пуковничкој униформи, још увијек у слајпоћи поноса своје расе, Тиса прима у Сарајеву политичаре,

а кад му Данило Димовић изјављује да се Југословинско питање не може ријешити без сарадње Србије, Тиса, тко ће знати је ли још сам вјеровао својим ријечима, одговара: „Послије рата Србија ће бити тако малена да ће је Бугарска моћи појести за зајутрак.“ А у то исто вријеме српске су дивизије биле већ на Косовом Пољу. Драматски врхунац постижава Тисина очајничка акција 23 септембра 1918 год., кад удара шаком на стол издежавши се: „Могуће је да ћемо и пропасти али прије ћемо још имати снаге да вас све уништимо.“ 27. септембра одржано је у Бечу Крунско Вијеће, министар предсједник Хусарек заклиње Мађаре да се одрекну дуализма — Векерле још одлучно то отклања. Народи у Аустро-Угарској међутим равнодушно гледају све те покушаје заслијепљене немоћи. Финале је већ ту. Коначно 5 октобра 1918 год. и хрватско-српска колација улази у Народно Вијеће.“

ТОТАЛНИ СЛОМ АУСТРИЈЕ

У то време кад је наступио већ тотални слом Аустро-Угарске очајно звуче речи из манифеста, који цар и краљ Карло упућује својим „верним народима“ 16. октобра 1918 године. „Откако сам засео на престо — каже у манифесту последњи цар и краљ Аустро-Угарске — непоколебљиво сам радио на томе, да извојштим свима својим народима мир и да покажем народима Аустрије путеве, на којима могу без запрека и трвења благотворно развити снагу свога народа те је успешно употребити за свој душевни и господарски бољитак.“

Ове речи цара и краља нису већ налазили никаквог одјека у његовим „верним аустријским народима.“

Узалуд је тада у коначној катастрофи хабзбуршке монархије последњи крунисани Хабзбурговац обећавао народима да ће Аустрија „према вољи својих народа постати савезна држава, у којој свако племе на својој територији ствара своју властиту државну заједницу... и да ће бити зајамчена независност свакој засебној народној држави.“ Сав тај очајни манифест примљен је био с потсмехом.

Већ у лето 1918 године приметило се да се аустро-угарска војска почела распадати. Понова је дошло до побуне војника на мору и копну. И словенски 17 пук побунио се у то доба.

АКЦИЈА Д-р КОРОШЦА

Његова акција у то време постаје жива. На престони говор владиног намесника Клам Мартинца у свом говору г. Корошец је рекао: „*Ми хоћемо слободу, али кад је то што ми кажемо велеиздаја, онда, господо, кажем вам: немате довољно вешала да бисте могли обесити све велеиздајнике, немате довољно пушака, да бисте их могли све побити, јер сви Словенци, Хрвати и Срби хоће слободу, хоће своју слободну државну заједницу.*“

Словеначки посланици у бечком парламенту чврсто су се држали са Чесима. Кад је претседник бечке владе Сајдлер 22 јануара 1918 године устао против свих словенских декларација, којим су на све стране тражене народне слободе, г. д-р Корошец

је у име Југословенског Клуба, потаргујући мајску декларацију, на крају свога говора изјавио: **Југословенском народу — Југословенску државу.** У народу међу Словенцима одржано је хиљаде зборована. Идеја преврата била је пренесена у најшире народне редове. Сакупљено је било посреством жена, а под дејством политичара и нарочито свештеника, преко 200.000 потписа којим се плебисцитарно тражило уједињење свих Југословена у југословенску и независну државу.

Д-р Корошец, као претседник бечког парламентарног Југословенског клуба, у два маха одлазио је у Загреб да са хрватским политичким странкама створе заједнички ослободилачки блок. Прво су томе блоку приступиле Хрватска странка права, затим Радићева Хрватска сељачка странка, и најзад, Српско-Хрватска коалиција. Већ 24 септембра 1918 године издат је био у Загребу манифест којим се изјављује: да се Југословени сматрају засебном самосталним народном јединицом и да зато траже да они сами решавају своју судбину на будућој Конференцији мира.

У то време, од 14 до 20 септембра, српска војска пробија Солунски фронт. Политички положај монархије постаје неиздржљив. Позива се 1 октобра бечки парламенат и претседник владе Хусарек, на првој седници, изјављује да положај још није критичан и да монархија покушава да закључи мир. Обећавао је да ће учинити све припреме за коначно и повољно решење југословенског питања, и да ће Словенцима, Хрватима и Србима у монархији бити зајемчена равноправност. Сутрадан после

ове Хусарекове изјаве, д-р Корошец, последњи пут у бечком парламенту, одржао је свој значајни говор, у којем је рекао: „Ви долазите прекасно! Прерата можда бисмо вам били захвални за то, али данас изјављујемо: Никада и никада!... Ниједног више Југословена не можете задовољити са националном аутономијом... Нема више силе које би могла раставити Словенце, Хрвате и Србе. Заједно ћемо живети и заједно ћемо умрети“.

Други дан после тога говора г. д-р Корошец отишао је у Загреб где је под дејством свих хрватских политичара била довршена концентрација свих југословенских политичких странака и установљено је Народни Веће, као врховна власт за заједничке политичке и све друге послове Хрвата, Словенаца и Срба у монархији. За претседника изабран је био д-р Антон Корошец.

На повратку у Беч, г. д-р Корошец био је позван 12 октобра на аудијенцију од цара и краља Карла Хабзбурга, који је, плачући, преклињао да Југословени остану верни престољу и монархији. Д-р Корошец је одговорио: **Величанство, прекасно је! Судбина је већ одлучила!**

То су били последњи трзаји хабзбуршке монархије и коначно гашење њене династије.

Вековима потлачени народи аустро-угарске монархије, раскинувши и све везе и односе са њом, оштро су протестовали и против ноте коју је аустријска влада упутила 14 септембра владама свих зараћених и неутралних држава, позивајући их да пошљу делегате на поверљив и необавезан разговор о начелима на којима би требало успоставити будући

мир. На челу са д-р Антоном Корошцем, као претседником Народног Већа за Словенију и Истру заједно све политичке организације Срба, Хрвата и Словенаца, одлучиле су да, у име својих народа, демантују сваку везу и солидарност са Аустријом у питању ма каквог преговарања о начелима будућег мира. Тим поводом изјављује се: „Ми претставници народа Словенаца, Хрвата и Срба сматрамо се обавезнима да најприје истакнемо познату чињеницу, да ц. и кр. аустро-угарска влада може говорити само у име оних двају народа, Мађара и Немаца, који у Аустро-Угарској господују, те према томе мировна начела, која би ц. и кр. влада била у могућности изнијети пред представницима зараћених држава, никако не могу одговарати потребама потлачених народа монархије. Према томе и будући ред у Европи, који би се увео по тим начелима, не би имао јамством трајнога потребитога мира, него би у себи носно клицу међународног сукоба, како се то већ данас види из изјава и настојања било аустријских било угарских одговорних државника, који у исти час кад ступају пред цијели свијет као заговоратељи савеза равноправних народа, подузимљу све, да још јаче управно политички раздробе наш народ. Све што ти представници ц. и кр. владе подузимљу и могу подузети, носи у себи ознаку словенско-романској већини силом наметнутога господства те значају само присилни провизориј, проти којему се морају борити сви потлачени народи“.

Одвајајући се и десолидаришући се у свему од Аустро-Угарске ове југословенске политичке организације износе у своме манифесту прву чињеницу

„да су Срби, Хрвати и Словенци јединствен народ и то јединство има остати нераздељиво.“ Заснивајући на тој чињеници своја народна права, ове југословенске организације даље у том манифесту наглашују: „Упирући се, дакле, на право да сваки народ има да живи својим властитим животом, у име народа Словенаца, Хрвата и Срба, изјављујемо, да потпуно и свестрано усвајамо мисао свеопћег мира, који се има ослонити на право самоодређења народа у међународно већ признатом смислу, да сам народ има одлучити о свом животу те закључити, хоће ли утемељити самосталну државу или сачињавати државну цјелину у заједници с другим народима. То право самоодређења захтијевамо и за народ Словенаца, Хрвата и Срба, и тражимо, да слободна провједба тога права буде међународно зајемчена.“

ХРВАТСКИ САБОР И НАРОДНО ВИЈЕЋЕ

На завршетку светског рата, из којег је Србија, у савезу и са победом великих западних демократских држава, изишла као победник, остварено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу заједницу. Оно што је у целом XIX и почетком XX века био сан постала је стварност.

Свеопште је уверење било код свих Хрвата да ће у својој новој држави, на бази демократије предратне Србије и у потпуној једнакости и равноправности, постићи и они остварење свог националног идеала.

Таква је била јака вера у Србију и њену предратну демократију кад је Народно Вијеће Слове-

наца, Хрвата и Срба прокламовало 19 октобра 1918 године уједињење са Краљевином Србијом овом резолуцијом:

„Народно Вијеће вођено великим идејама *народнога самоодређења и демократије*, које су већ и прије рата дошле до побједи у нас, а које су развојем рата дошле до побједи у међународној политици, поставља за рјешење народнога нашег питања ове темељне захтјеве:

I. Тражимо уједињење целокупнога нашег народа Словенаца, Хрвата и Срба на читавом његовом етнографском територију, без обзира на ма које покрајинске или државне границе, у којима данас живе — у једну јединствену потпуно суверену државу, *на начелима политичке и економске демократије*, што у себи садржава докидање свих социјалних и економских неправда и неједнакости.

II. „Тражимо да на будућој мировној међународној конференцији буде наш народ јединствено заступан по својим нарочитим изасланицима.

III. „Према тому отклања Народно Вијеће основну рјешења нашега народног питања, садржану у аустријском царском манифесту од 16 о.м. а исто тако и сваки други предлог, који би ишао за тим, да се наше народно питање ријешити дјеломично и да му се одузме његов међународни значај.

IV. „Народно Вијеће држи, да ће се једино остварењем ових захтјева и начела зајамчити трајни мир међу народима, удруженим и слободним државама, а тиме омогућити Савез Народа и опће разоружање.

дићи и слободно се развијати нисмо могли. Те зато су нас раздробили, зато су од нас направили живи раскомад, да никад својим животом живети, да никад главе дићи, да се никад слободно кретати не можемо. А сада пуцају окови, који су стезали живот народни, а границе, које су нас раздвајале, растргав ћемо ми сами. (Бурно пљескање).

Даље председник Хрватскога Сабора д-р Медаковић истиче улогу и задатак Народног Већа на општем народном послу овим речима:

„Мисао јединства нашега народа и јединствене његове организације на цијелом нашем народном територију, а у слободну суверену државу, та је мисао усредоточена у Народном Вијећу, а снага њезина је толика, да данас једва да има кога у нашем народу, који ју није пригрлио или који јој се барем поклонили. (Гласови у саборници: Тако је).

„Сада је посао хрватскога сабора, — наглашава д-р Медаковић — да као једини парламенат, који у југословенским земљама функционира, отпочне, а за Хрватску и Славонију и проведе, одлучно али мирно, ликвидацију свију досадашњих наших државопрправних односа, који су досада за њу постојали, (Сви кличу: Живио! а са галерије бацају цвијеће према председнику), да спречимо прелаз у нову самосталну и слободну државну организацију. Све се ово мора мирно да проведе, јер трзавице у ово прелазно доба могле би да буду кобне за нашу народну будућност. (Тако је!)“

После говора председника Сабора, секретар Д-р Мирко Новосел прочитао је *Прешни предлог*

Светозара Прибићевића и другова, који садржи овај закључак:

„Сви досадашњи државно-правни одношаји и везе између краљевине Хрватске, Славоније и Далмације с једне стране, те краљевине Угарске и царевине Аустријске с друге стране, разрешавају се. (Цели сабор као и галерије устају. — Бурно пљескање и дуготрајно одобравање. — Са галерија бацају го-спође цвеће према председништву сабора и заступницима. — Цели сабор заједно са галеријама стојећи пева: *Лепа наша домовина!* и чују се бурни поклици: *Живела Хрватска!*).

„Укида се, дакле, и ништетном проглашује на-посе хрватско угарска нагодба. (Бурни пљесак у саборници и на галеријама. Сви устају у саборници и пљескају. Гласови: „Изнова молимо“)

„...укида се, дакле, и ништетном проглашује на-посе хрватско-угарска нагодба (законски чланак I од године 1868.), а исто се тако укидају и ништетнима проглашују сви каснији њени допуњци или ревизије, тако да од данас Далмација, Хрватска и Славонија не има с Краљевином Угарском, ни правно ни фактично, никаквих заједничких државних послова. (Са галерија бацају цвеће на народне заступнике, те уз силан пљесак сви устају са столица. — Поклици: *Живела народна војска.* — У дворану улазе: Генерал пешадије Лука пл. Шњарић, подмаршал Михајло Михаљевић и генерал-мајор Јосип Пливерић).

„Тачка II.

„Далмација, Хрватска, Славонија са Ријеком проглашује се посве независном државом (Бурно пљесак и одобравање) према Угарској и Аустрији, те

према модерном начелу народности, а на темељу народнога јединства Словенаца, Хрвата и Срба приступа у заједничку народну суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба на целом етнографском подручју тога народа, без обзира на ма које територијалне и државне границе, у којима народ Словенаца, Хрвата и Срба данас живи. (Тако је. — Поновно сви устају уз буран плесак и поклике).

„Свеопћа народна уставотворна скупштина свега Уједињенога народа Словенаца, Хрвата и Срба одлучит ће са унапред одређеном квалифицираном већином, која потпунома заштићује од свакога мајоризирања, коначно како у форми владавине, тако у унутрашњем државном устројству наше државе, утемељене на потпуној равноправности Словенаца, Хрвата и Срба. (Плесак и одобравање).

У Загребу, дана 29 листопада 1918.

Светозар Прибићевић, Д-р Анте Павелић, Иван Першић, Д-р Едмунд Лукинић, Иван Ковачевић, Д-р Перо Магдић, Д-р Душан Поповић, Д-р Живко Петричић, Д-р Душан Пелеш, Д-р Иван Крнић, Цезар Акачић, Д-р Иван Лорковић, Д-р Шурмин.“

ДАНИ УЈЕДИЊЕЊА

ВЛАДА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И НАРОДНО ВЕЋЕ СХС

На завршетку рата, пред закључењем примирја, док је, с једне стране, глорификована српска војска, за хероизам која је показала, и за жртве које је дала, с друге стране, међу политичким људима који су имали у те историјске да не одлучују о нашој будућој народној држави, односи нису били одређени већ су донекле били и затегнути.

Председник француског парламента Пол Дешанел 7 новембра, после закључења примирја, отворивши свечану седницу парламента, на којој су били присутни и преставници савезничких држава, прве његове речи упућене су биле Србији. „Срби су у Београду — рекао је Дешанел — и цела је Француска са њима... Ми се поносимо што смо били на страни ових хероја за време њихова трогодишњег изгнанства. Ниједног часа они нису сумњали, ниједног часа нису се колебали. У часовима мрачним последњег лета, кад је изгледало да нас издаје ратна срећа, принц Регент рекао је нашем министру: Ако буде потребно ми ћемо оставити Балкан; ја ћу се укрцати са остацима српске војске да пођем у помоћ Француској, јер Француску треба прво спасавати.. Француска је победитељка, Србија је слободна велики сан Југословена је остварен.

Овим речима председника француског парламента, Дешанела, придружио се и министар спољних послова, г. Пишон. Он је истицао значајну улогу српске војске, наглашујући да је њеним пробојем фронта и даљом офанзивом принуђена била Бугарска на капитулацију, а то је — даље каже г. Пишон: — „била полазна тачка и наше одлучне победе на источном фронту“. У даљем глорификовању српске војске, наводи г. Пишон речи команданта источне војске, генерала Франше Д'Епера, који овако карактерише српску офанзиву: „*Армија српска учествовала је у свима биткама, маршовала је без одмора, без заустављања, увек у тесном контакту с непријатељем, којега је држала за гушу, врло често без хране, не знајући ни за умор ни за глад, увек напред с чврстом вољом да победи по цени свих жртава*“.

„Нема се шта додати овим похвалама — наставио је г. Пишон — српска војска прошла је а да не поклекне сва искушења, једна за другим, као победница и као побеђена, исто тако достојанствена у поразу, као што је била јака у победи. Она је повратила за шест недеља све оно што је изгубила за четири године. Српски народ био је прва жртва рата, он је први задобио све своје територије... Час потпуне правде приближио се. Србија у оном што се ње тиче, задобила је сва права за остварење њених ратних циљева, јер је то заслужила својом храброшћу, својим жртвама и својом постојаношћу и вером.“

Тако је било на једној страни. На другој страни, опозицијом против Николе Пашића од стране појединих посланика, и неуређеним односима између

Југословенског Одбора и српске владе на Крфу, дошло је баш тих историјских значајних дана до несугласица. До тога је дошло због пространости удаљености Српске владе, прво, од Загреба, где је предузело врховну власт Народно Веће у име Срба, Хрвата и Словенаца, отргнутих испод аустро-угарске власти, а друго, и од Југословенског Одбора у Лондону, који се сматрао позван и овлашћен да заједно са српском владом заступа пред савезничким државама интересе Југословена, чији је преставник у томе и досад био. Југословенски одбор позивао се на то право и на основу закључења Крфске декларације.

У том сукобу није ни најмање пострадала идеја нашег државног јединства.

Народно Веће из Загреба, сматрајући себе врховном влашћу већ створене државе Хрвата, Словенаца и Срба, упућује 31 октобра 1918 г. своју прву ноту владама савезничких држава. Том нотом Народно Веће нотифицира да се „на територији Јужних Словена која је досад припадала у састав бивше аустро-угарске монархије, конституисала држава Словенаца, Хрвата и Срба, која је спремна да ступи у заједничку државу са Србијом и Црном Гором.“ Циљ ове прве ноте Народног Већа био је да се сви крајеви насељени Јужним Словенима издвоје из области побеђене Аустро-Угарске. Истом нотом саопштава се савезничким државама, „да се ратна морнарица која се досад налазила у поседу аустро-угарске монархије, налази у власти Народног Већа“

И заиста, Народно Веће, као врховној влади Срба, Хрвата и Словенаца, предаје се 1 новембра сва бивша царска и краљевска морнарица. Тог дана

заповедништво морнарице из Херцег-Новог телеграмом јавља Народном Већу: „Маринска команда спрема се да све поморске силе у Которском заливу преда легализованим пуномоћницима Југословенског Народног Већа у Загребу.“ Из Беча истог дана о предаји морнарице јавља се ово: „По царској заповести наређује се: Морнарица и поморски заводи и сва друга власништва морнарице поступно ће се предати југословенском Народном Већу у Загребу.“ Из Пуље се јављало: „Данас се је бродовље свечано предало југословенском Народном Већу. Заступници Народног Већа који су предузели бродовље одржали су пригодне говоре пред одушевљеним народом, који је затим у масама, прошавши градом, бурно манифестовао слободној држави Срба, Хрвата и Словенаца.

ЖЕНЕВСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Да би се што пре дошло до сагласности између владе Краљевине Србије, Народног Већа и Југословенског Одбора јавља се потреба да се њихови представници нађу на неком месту ради утврђивања једне заједничке и споразумне акције. Нашло се да би за то Женева била најпогоднија. Крајем октобра стигли су у Женеву, од стране Народног Већа председник д-р Антон Корошец и два члана, д-р Милко Чингрија и Грегор Жерјав. Никола Пашић, болестан придижући се из постеље, стигао је тамо 6 новембра. Г. д-р Корошец из Женева, 3 новембра, упутио је савезничким владама, под својим потписом, као председник Народног Већа, ову изјаву:

„У име југословенског народа, који насељује територије које су сачињавале аусро-угарску монархију, ми молимо владе савезничке и владу Сједињених Северно Америчких Држава да изволе признати Народно Веће у Загребу као редовну владу реченог народа, у исто време да изволе признати овај народ као нацију савезничку и најзад признати трупама југословенских добровољаца, који се боре у српској војсци у Србији, Црној Гори, Мурманској, Русији и Сибиру, карактер ратујуће стране.“

Код српске владе интригирало се да је Народно Веће овим тражењем, још пре сваког разговора са владом Краљевину Србије, и пре сваког контакта са њом, ишло за тим, да себи обезбеди независност праве владе за онај део Срба, Хрвата и Словенаца, који је био у саставу Аустро-Угарске.

Ова интрига, коликогод да је у почетку упалила, била је, у ствари, неоснована. То се, уосталом могло закључити из те исте изјаве, која у продужењу каже: „Ми изјављујемо да влада у Загребу сматра као свој задатак ослобођење аустро-угарских Југословена од сваке туђе владавине и њихово уједињење с њиховом браћом из Србије и Црне Горе у независну државу на основу начела народности и права народног самоопредељења.“

На завршетку своје изјаве г. д-р Антон Корошец, као председник Народног Већа, каже: „Наши напори теже да се за сву југословенску нацију створи један заједнички и јединствени орган коме се ставља у дужност дипломатска акција. У том циљу дошли смо у иностранство. Док тај орган не буде створен, ми дајемо мандат д-р Анти Трумбићу, као председ-

нику Југословенског Одбора у Лондону да представља Народно Веће у Загребу код влада савезничких и владе Сједињених Америчких Држава, и нарочито на конференцији за примирје."

И овај захтев Народног Већа, под дејством интрига, није се много свиђао српској влади, која је у томе видела тежњу за неку одвојену акцију Југословенског Одбора и Народног Већа у дипломатским односима са савезничким владама.

Никола Пашић дошао је на састанак у Женеви са Милорадом Драшковићем и д-р Војиславом Маринковићем. Ова двојица изаслати су као претставници тадашње парламентарне опозиције. Од Југословенског Одбора пристигли су били д-р Трумбић, Грегориј и д-р Душан Васиљевић, један Хрват, други Словенац и трећи Србин. Присутни су били, поред свих ових, у већању, од стране Југословенског Одбора још и Јово Бањанин и Никола Стојановић. Пашић, у почетку већања, изјавио да је Народно Веће, заиста, представник народа, а то признање, у свему, није дао Југословенском Одбору.

Радило се на томе да се, у духу народног и државног јединства, образује прва југословенска влада, у коју — по предлогу Милорада Драшковића — требало је да уђе 17 лица, који би, по својим крајевима, представљала све ујединење југословенске земље. Пашић се није саглашавао с тим предлогом. Он је предлагао да се прво створи један политичко-војни комитет који би уз тадашњу владу био нека врста консултативног органа у питањима ликвидације рата примирјем и закључењем мира. Д-р Трумбић, пристајући уз тај Пашићев предлог,

био је мишљења да би тај комитет водио спољну политику и одлучивао о свима питањима закључења мира. У тај комитет ушла би четири члана са српске стране, а три од Народног Већа. Пашић би у том комитету био по свом положају као министар спољних послова, уз њега био би министар војни, и двојица из опозиције, а од стране Народног Већа, још тројица по избору, по један од Срба, Хрвата и Словенаца. Пашић је прихватио овај предлог д-р Трумбића поглавито из разлога да не дође, пре времена, и док се догађаји не развију, до промена тадашње његове владе. Међутим, опозиција је баш томе и тежила, јер је нестрпљивост с њихове стране према Пашићу била толика да је за њих био он више у питању него све друго.

Већање у Женеви трајало је од 6 до 9 новембра. Трећег дан по састанку, Никола Пашић је писмом, које је упутио г. д-р Корошцу, признао, у име српске владе, Народно Веће као закониту владу Хрвата, Словенаца и Срба са територије бивше аустроугарске монархије. Истога дана Пашић је, као председник владе Краљевине Србије, упутио ноту свима владама савезничких држава, молећи их да и оне признаду Народно Веће у Загребу као закониту владу. У исто време српска влада, по том писму упућеном г. д-р Корошцу, примила је к знању да је Народно Веће поверило д-ру Трумбићу, председнику Југословенског Одбора, мандат да га представља код савезника све дотле док не буде створен заједнички орган за дипломатску акцију приликом потписа примирја и закључењем мира.

Коначна редакција и потпис *Женевске декларације* извршени су 9 новембра. У њој се конста-

тује да се тим даном и тим актом „нова држава појављује као једна недељива државна целина“ и да „нема више граница које су нас раздвајале“.

Даље каже се у тој декларацији:

„Влада Краљевине Србије и Народно Веће у Загребу продужиће отправљати послове сваки у свом унутрашњем правном и територијалном делокругу на редован начин какав где постоји, док Велика Скупштина уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, уставом не пропише дефинитивно устројство државе.“

Женевска декларација у свом завршном делу повишеним тоном обраћа се Србима, Хрватима и Словенцима овим речима: „Наш вековни сан је јава. Ми смо уједињени у слободи. Славимо ове велике дане највише народне среће... Поштујмо успомену свих бораца... Поклонимо се сви са поштовањем пред историјским подвизима наше војске и т. д.

Тежиште је *женевске декларације*, поред признања Народног Већа као законите владе Срба, Хрвата и Словенаца са територије бивше Аустро-Угарске, још и у томе што је својим протоколом установила *заједничко министарство* за Краљевину Србију и подручја Народног Већа. Овоме заједничком министарству стављено је у задатак да организује заједничку државу С.Х.С., којој ће Конституанта донети устав.

Не дирајући постојећи управни систем, овом *заједничком министарству* требало је поверити ове послове:

1. „Читаву спољну политику и органе за њено провађање, све припреме за Конференцију мира и пропаганду

2. „Војне послове, у колико се односе на безбедност државне територије као целине и све војне послове, на које ће се односити преговори о миру. Дислокација остаје у компетенцији народних влада у дотичним земљама, као и администрација војних послова

3. „Руковање ратне морнарице

4. „Руковођење поморства, поморске трговине и поморског санитета

5. „Послове припремања конституанте и оне мере, које ће служити за прелаз из провизорног државног живота у редовни државни живот, који ће се образовати на темељу будућега заједничкога устава

„Постепено братске владе моћи ће поверити према потреби и споразуму и друге послове заједничкога министарства.

„Надаље поверава се заједничком министарству старање око координирања и око једнообразованог решења државних послова, који остају у компетенцији народних влада у дотичним земљама. Ти су послови ови:

6. „Промет и саобраћајна средства, као што су: жељезнице, пловидбе по рекама, пошта и телеграф у циљу, да саобраћајни живот у целокупној држави узмогне хармонично функционирати и задовољити неодложне потребе народа и државе

7. „Исхрана грађанства и реконструкција народне економије, поремећене ратом

8. „Повраћај и опскрбљење заробљеника, сиротиње и удовица погинулих и неспособних војника, инвалида, избеглица, експатрираних, утамничених и исељеника

9. „Заједничке финансије, у колико се односе на потребе читавог делокруга министарства, удешавање односа разних валута и разних банкарстава на државној територији затечених

Заједничко министарство има да се само конституише и да изведе поделу послова и да да себи пословни ред.

Све ће те послове као и оне свога редовног функционисања заједничко министарство обављати аутономно у границама горе означеног делокруга.

Заједничко министарство стајаће у вези с владом Краљевине Србије и са Народним Већем у Загребу.

Органи који су досада код народних влада обављали послове, који отсада прелазе у делокруг заједничког министарства, прећи ће одмах на потпуно расположење заједничког министарства.

Овај поредак може се променити само међусобним споразумом влада Краљевине Србије и Народног Већа, а престаће онда по себи, кад нова државна организација буде створена на основи устава, што ће га конституанта донети за целу државу.

Засада, без прејудица за будућност, именује у заједничко министарство половину влада Краљевине Србије, а другу половину Народно Веће у Загребу.

Број министарства засада је 12. Одмах се именује само 6, а осталих 6 доцније, након односних закључака краљевске владе и Народног Већа.

Кад приступи Црна Гора, преговараће се са њом у погледу суделовања у заједничком министарству.

Именује се члановима заједничког министарства:

1. Са стране владе краљевине Србије г.г. *Давидовић Љуба, Гавриловић Мика и Павловић Дража.*

2. Са стране Народног Већа г.г. *Брејц Јанко, Чингрија Мелко и Васиљевић Душан.*

Министри именовани од стране Краљевине Србије положиће заклетву по српском уставу своме владару, а министри именовани од Народног Већа у Загребу, положиће заклетву Народном Већу у Загребу пред његовим председником д-р Корошцем.

О стварању заједничког министарства створена је декларација, која ће се објавити у новинама.

Овај записник женевске конференције потписали су г. *Никола Пашић*, као председник владе Краљевине Србије, д-р *Антон Корошец*, као председник Народног Већа у Загребу и д-р *Анте Трумбић*, као председник Југословенског Одбора.

По одласку из Женеве, Никола Пашић је из Париза обавестио српску владу на Крфу о потпису и о садржини женевске конференције. Влада није одобрила женевски протокол који је, уствари, био споразум, усвојен од три фактора који су тада овлашћено представљали уједињене Србе, Хрвате и Словенце на целој његовој националној територији.

Г. Смодеј (под псевдонимом Југославикус) поводом женевске декларације даје у својој књизи „Борба Словенаца за Југославију“ ову напомену: „Интересантно је то да су оспоравали компетенцију

Д-р Корошца и другова за закључење оваквог споразума баш неки чланови „Народног Вијећа“ из редова оних који су последњи ушли у Народно Вијеће, а који су у одсуству д-р Корошца водили прву реч. Истина је да д-р Корошец и другови у Женеви нису имали овако широко формално овлашћење од Народног Вијећа по развитак догађаја, које нико није могао знати, диктирао је делегатима Народног Вијећа добронамерно прекорачење формалних компетенција“ (стр. 74, 75).

Првога дана по свом повратку из Женеви у Париз, 12 новембра, Пашић је могао јавно констатовати да су женевске одлуке изазвале несугласице међу члановима владе на Крфу. Због тога је Пашић дао оставку. Око поништења одлука женевске конференције настале су интриге, које су за последицу имале онемогућавање Николе Пашића да он, као носилац политике ослобођења и уједињења за време рата, не образује, на крају рата и после сјајних победа и успеха, прву југословенску владу. То је поверено било, на огорчење Николе Пашића, његовом најближем сараднику, Стојану Протићу.

Поништење одлука женевске декларације обелоданило је, још тада, озбиљно разилажење у гледиштима између српске владе, с једне стране, и Југословенског Одбора и Народног Већа, с друге стране. После депеше Стојана Протића којом се извештава Пашић да се одбијају женевске одлуке, Пашић је из Париза послао опширан телеграм у којем је изнео све прилике и околности које су га натерале да пристане на женевске одлуке. У депеши каже да је тада „преживљавао најтеже дане у свом животу“. Имао

је против себе опозицију, крајње нетрпљиву, и Југословенски Одбор са Народним Већем. Са ове друге стране претила је опасност да, на крају рата, пред конференцијом мира, не дође до разилажења и прекида између српске владе и њих, ако се Народно Веће у Загребу не призна као законита влада, а Југословенски Одбор као независни дипломатски орган на конференцији мира. Опозиција, међутим, говорила је тада Пашићу: Ако би се Југословенски Одбор разишао са вама, и ако не би био признат од српске владе, те би се изјаснио и против држања српске владе, онда ћемо се ми придружити Југословенском Одбору. Никола Пашић на то је одговарао опозицији да Југословенски Одбор приликом закључења *Крфске декларације* није оспоравао српској влади да може сама водити политику Србије и политику уједињења, а сад тражи — говорио је Пашић — „да се не противимо да буде равноправан са српском владом, па, шта више, да он буде преставник и заступник Јужних Словена у Аустро-Угарској, а Србија, која је водила победнички рат за ослобођење своје браће да стоји по страни и да гледа како друга нека власт говори и заступа српски народ на конференцији мира.“ — У оваквом манифесту и схватању од краја рата до данас лежи сав наш неспоразум. Није се знало на време, и како би требало, деликатно наћи здраве и срдачне додире с једне и с друге стране. То исто бива и касније. „Шта би било од српских жртава и јунашта! — наставља Пашић — српски народ је водио четири године рат, па кад је победио, српска влада предала Југословенском Одбору да заступа Србе, Хрвате и Сло-

венце на Конгресу мира! Српска влада, па ма која она била мора водити рачуна да не буде потиснута у моменту кад се решавају питања нашега народа. Не може се тврдити — закључује Пашић — да се ствара трајан мир и братска слога, ако се Србија потисне, ако се створи нека друга југословенска држава, из које би била искључена Србија и Црна Гора.“

Ево, са оваквим мислима Никола Пашић пошао је био у Женеву. Али по својој опрезности, Пашић ипак препоручује: „Али да се не би прекршила питања, која су тако важна и судбоносна, претрпимо се још неко кратко време, док не сазнамо шта мисле наша браћа Срби Хрвати и Словенци... Саслушајмо их. Чујмо их прво, па да се онда решимо на кидане или на заједнички рад, т.ј. на признање Југословенског Одбора.“ — Није се десило ни једно, ни друго, нити кидане, нити признање. Узет је само д-р Трумбић, председник Југословенског Одбора за трећег члана југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу.

Ове подробности, као обележје обостраног менталитета, на жалост, расположених више за сукоб него за споразум, сматрао сам за потребно да овде изложим ради документалног представљања основних елемената који од увек, до дана данашњег, представљају сталне препреке за један искрен и стваран споразум. Коликогод да ти елементи представљају додас обострани отпор за споразум; у ствари, са више демократског схватања, са дубљим улажењем у суштину наших заједничких интереса и југословенске расне будућности, неће бити тешко да се, озбиљном политиком, коначно отклоне.

СУВЕРЕНА ВЛАСТ НАРОДНОГ ВЕЋА

Од 29 октобра 1918 год., кад је, после слома Аустро-Угарске проглашена у Загребу независна држава Срба, Хрвата и Словенаца, Народно Веће вршило је суверену власт у свима нашим покрајинама у бившој хабзбуршкој монархији. Оно је именовало и потврђивало свуда покрајинске владе. Општина је потама са савезничким владама, пред којима га је д-р Трумбић заступао у свима спољним пословима. Док је Народно Веће водило суверено све послове које су некад биле заједничке са бившом монархијом, покрајинске владе као повереништва Народног Већа, вршиле су аутономне послове у својим покрајинама у много ширем опсегу него што је то било некад, за време аустро-угарске власти у Хрватској и Славонији. На седници 30 октобра 1918 год. Народно Веће одобрило је образовање владе за Хрватску и Славонију, Далмацију и Истру на челу с баном као председником владе. Тог истог да Народно Веће одлучило је да аутономне законе Хрватске, Славоније, Далмације и Истре може укидати само Народно Веће. Односи покрајинских влада према Народном Већу нису били одређени и често су изазивали унутрашња расправљања. Покрајинске владе настојавале су да што више прошире компетенције своје делатности. Месно одборе Народног Већа требало је општинским изборима што пре укинути.

Из Београда, од стране владе, желело се да се што пре изврши уједињење државе С.Х.С. са Краљевином Србијом. И сам средишни одбор На-

родног Већа био је тог мишљења. На том су настојавали у Народном Већу нарочито чланови српско-хрватске коалиције, затим Срби из Босне, чланови Народног Већа, д-р Шимрак из редова клерикалаца, д-р Алберт Крамер и други из Словеније, па многи чланови из Далмације и Војводине. Тако се са свих страна истицала ова потреба, из два разлога, прво због опасности од нереда у земљи, у недостатку чврсте власти, а нарочито и због тога што су италијанске трупе почеле увелико да прелазе демаркационе линије. С друге стране опасности је било од большевизације земље с придоласком наших људи из револуционарне Русије, а стизале су претње такође из Мађарске и Аустрије, да ће оне понова окупирати отргнуте земље. Иако је било чланова Народног Већа који су тврдили да се у преставаљању свих ових опасности претерује, ипак је већина чланова наглашавала потребу да се што пре проведе ово уједињење са Србијом. На седници извршног одбора Народног Већа од 23 новембра, по предлогу потпредседника д-р Анте Павелића, одлучено је приступити неодложно и коначно државном уједињењу „и док је још вријеме, одвратити штетне посљедице данашње раздвојености“. Ово је био прешни предлог далматинске покрајинске владе, а њој се придружила, по саопштењу д-р Владимира Ћоровића и покрајинска влада за Босну и Херцеговину. Ради овога позвани су из иностранства д-р Корошец и д-р Трумбић. Светозар Прибићевић наглашавао је тада „да је слабост читаве државне ситуације у томе што се досада нисмо ставили у ужи додир с Краљевином Србијом и Црном Гором, ма да је у одлуци

Народног Вијећа од 19 октобра речено да се што прије имаду учинити у томе одлучни кораци.“

На седници Народног Већа 23 новембра 1918 године поднесени су били у питању државног уједињења неколико предлога. Предлог земаљске владе за Далмацију поднели су д-р Јосип Смодлака и д-р Иво Крстељ са овом мотивацијом: „Животни интереси нашега народа захтјевају, особито због обране против Италије и због обезбеђења поретка у земљи, да се безодвласно проведе уједињење Србије, Црне Горе и цијелога етнографског територија С.Х.С. у једну државу која ће се сада звати „Држава Срба, Хрвата и Словенаца“. Будућој Уставотворној Скупштини стављало се у дужност да уреди унутрашње уређење у држави, а догле вршиће легислативу државно вијеће С.Х.С. којему ће припадати сви чланови Народног Вијећа у Загребу, 50 преставника Краљевине Србије које ће одредити српска Народна Скупштина, 5 преставника Црне Горе од стране тамошње Народне Скупштине, 5 чланова Југословенског Одбора у Лондону.

Приближно исте су мотивације и други поднесени прешни предлози за што скорије државно уједињење. Предлози д-р Еда Лукинића и д-р Тресића-Павичића предвиђа крфску декларацију за базу уједињења, а сви траже јединствену државу на основи једнакости и равноправности, искључујући свако мајоризовање.

Предлог Стјепана Радића утврђује да „етнографски јединствени, са историјским, културним и политичким развојем на три племена подјељени народ Словенаца, Хрвата и Срба, ствара на темељима

народнога јединства и племенске равноправности заједничку савезну државу на цијелом својем етнографски непрекинутом подручју.“ По предлогу Стјепана Радића: „Врховну власт у заједничкој савезној држави имаду три регента, а то су српски насљедник престоља, хрватски бан и предсједник Словенског Народног Света“ (Већа). Даље у предлогу Стјепана Радића предвиђа се: „Регенти именују заједничку савезну владу, коју сачињавају три министра: за вањске послове, за народну прехрану и народну обрану.“ Ово заједничко савезно министарство „одговорно је народноме или врховноме Вијећу Словенаца, Хрвата и Срба, у које Српска Народна Скупштина, државни Хрватски Сабор и словенски Народни Свет бирају по 10 чланова, босански сабор 4, црногорска Скупштина и далматински сабор по два, Војводина и Истра по 2 члана. За све послове „који нису изричито придржани у заједничкој савезној влади, постоје државне аутономне владе за Словенију, за Хрватску, за Србију, Црну Гору, и покрајинске владе за Босну и Херцеговину, Далмацију и Војводину.“ Најзад у предлогу Стјепана Радића каже се да су „државне, дотично аутономне покрајинске владе одговорне дотичним Саборима, Народним Скупштинама и Народним Вијећима.“

На бази свих ових предлога водила се дискусија у средишном одбору Народног Већа, на којем је донет овај закључак: *Народно Вијеће С.Х.С. у складу са својим досадашњим закључцима и према изјави владе Краљевину Србије, проглашују уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба образовано на цијелом непрекинутом југословенском подручју*

бивше аустро-угарске монархије са Краљевином Србијом и Црном Гором у јединствену државу Словенаца, Хрвата и Срба.“

На овој седници изабрано је 28 лица с пуним овлашћењем да у споразуму са владом Краљевине Србије и преставницима свих странака у Србији и Црној Гори проведу без одлагања организацију јединствене државе.

Овим изабраним делегатима дата су упутства ове садржине:

„1. Коначну организацију нове државе може одредити само свеопћа народна уставотворна скупштина свега уједињенога народа Срба, Хрвата и Словенаца, са већином од двије трећине гласова. Конституанта мора се састати најкасније шест месеци послје склопљена мира. Изријеком придржава се конституанти право, да одреди: а) Устав, разумјевајући овдје нарочито државну форму (монархија или република), унутрашње државно устројство и основна права држављана; б) Државну заставу; в) Сједиште владе и других државних врховних органа.

„2. До састанка конституанте вршиће привремено законодавну власт Државно Вијеће. Државном Вијећу припадају: а) Сви чланови Народног Вијећа у Загребу, који ће се надопунити са 5 чланова југословенског одбора у Лондону; б) размјерни број представника краљевине Србије, које ће одабрати Народна Скупштина у договору с тамошњим политичким странкама; в) размјерни број гласова представника Црне Горе, које ће одабирати онамошња Народна Скупштина.

„3. Државно Вијеће Срба, Хрвата и Словенаца одредит ће на првом састанку провизорну државну заставу и поморску.

„4. Владарска власт вршит ће до одлуке Конституанте краљ Србије, односно престолонаследник Александар, као Регент државе Срба, Хрвата и Словенаца. Регент је неодговоран Државном Вијећу; он полаже заклетву пред Државним Вијећем. Он ће по начелима парламентарне владавине именовати владу, која ужива повјерење Државног Вијећа. Он има право законодавне иницијативе и санкције. Државно Вијеће се може одгодити само властитим закључком, а не може се распустити прије сасатња конституанте.

1 ДЕЦЕМБАР 1918 ГОДИНЕ

Нарочитим возом кренула је 27 новембра одабрана делегација Народног Већа за Београд, где је 1 децембра у 8 часова у вече била примљена на аудијенцији од Краљевског Регента Престолонаследника Александра. Пријем је био врло свечан. Поред Регента присутни су били том пријему од стране владе председник *Стојан Протић* и министри *Љуба Јовановић* и *Момчило Нинчић*, са војводом *Петром Мишићем*. Делегати су одушевљеним клицањем дочекали Престолонаследника Александра, после чега је потпредседник Народног Већа Д-р Анте Павелић прочитао историску адресу, из које, ради обележја тог политичког момента, треба подвући ова значајна места:

„Осећамо се срећнима, — рекао је д-р Анте Павелић — што у име Народног Вијећа Словенаца,

Хрвата и Срба можемо да поздравимо Ваше Краљевско Височанство у престоници ослобођене Србије као врховног команданта побједоносне народне војске, која је у заједничкој борби са војскама моћних савезника створила увјете за извршење великог дјела нашега народног уједињења. Словенци, Хрвати и Срби, који су на територији бивше аустроугарске монархије извели преврат и привремено конституирали независну народну државу, прожети идејом народног јединства и ослањајући се на велико начело демократије, која тражи, да сваки народ има сам да одлучи о својој судбини, изјавили су већ у објави Народног Вијећа од 19 октобра да желе и хоће да се уједине са Србијом и Црном Гором у јединствену народну државу Срба, Хрвата и Словенаца, која би обухватила сав непрекинути териториј Лужних Словена.“

У овој адреси упућеној Наследнику престола, изнета је прва основа споразума, у речима које следе: „Жеља би Народног Вијећа била — каже се у адреси — да се с обзиром на провизорно стање ово Привремено Народно Преставништво образује споразумом између Народног Вијећа и преставника народа Краљевине Србије, и да се установи одговорност државне владе, према модерним парламентарним начелима, овога народном преставништву, које би требало да остане на окупу све до Конституанте, да принцип уставне и парламентарне одговорности владе дође до потпуног изражаја“.

У адреси се, такође, наглашава: „Из истог разлога остала би на снази под контролом државне владе досадањи аутономни административни органи,

који ће за своје уредовање бити одговорни и аутономним преставништвима“.

Мишљење је делегата Народног Већа било да треба најдаље за шест месеца приступити коначној организацији наше државе Уставотворном скупштинском изабраном „на темељу општег, једнаког, тајног и пропорционалног права гласа.“

„У овом историском часу — наглашава се даље у адреси — дубоко смо ожалосћени, што морамо констатовати, да су велики и драгоцени делови нашега народног подручја окупирани од чета Краљевине Италије.... с којом желимо живети у добрим пријатељским односима, али нисмо приправни признати оправданост било каквих уговора, па ни Лондонскога, по којем бисмо уз повреду националнога начела и принципа самоодређења били присиљени да део нашега народа уступимо у састав туђе државе. Посебно упозоравамо Ваше Краљевско Височанство да италијанска окупациона управа прелази границе и власти, одређене и самим увјетима примирја и последице него што се тај териториј прогласио независним и интегралним дијелом државе Срба, Хрвата и Словенаца“.

На овоу адресу делегата Народног Већа, Наследник Престола Регент Александар дао је у истом духу срдачан одговор „којим поздравља делегате Народног Већа као преставнике широке наше народне мисли“. Примајући саопштење одлуке Народног Већа, којом се проглашава државно уједињење, и одговарајући на жеље и погледе изложене у адреси, Регент Александар наглашава: „Влада ће одмах предузети, да се што пре оствари оно што сте

исказали, како у погледу прелазног и привременог периода до састанка и краја рада Уставотворне Скупштине, тако и за избор саме ово.“ Повишеним гласом затим је додао: „Веран примеру и савету, који имам од свог узвишеног родитеља, ја ћу бити Краљ само слободним грађанима државе Срба Хрвата и Словенаца, остаћу увек веран великим уставним, парламентарним и широко демократским начелима.“

У овом духу свечано датих обавеза, уз највише обострано прокламовање широких демократских начела и с највишим признањем народних слобода, извршено је 1 децембра 1918 године, државно и народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца.

СПОРАЗУМ ПОСЛЕ УЈЕДИЊЕЊА

С. Х. С. У СВОЈОЈ ДРЖАВИ

Прве године нашег заједничког државног живота прошле су у формирању наше државне заједнице. Њена основа ранијим споразумима обележена је демократијом. Наследник Престола и Регент у свом манифесту од 6 јануара 1919 год. прокламовао је у новој држави Срба, Хрвата и Словенаца власт демократије овим речима: „Као Краљ слободног демократског народа, Ја ћу у свему непоколебљиво држати начело демократије и уставно-парламентарне монархије, која ће бити камен темељац наше слободном вољом народа створене државе“.

У таквом духу требало је да се развија заједнички политички живот Срба, Хрвата и Словенаца у новој држави. Почетни акт у томе духу требало је да буде Устав, основни закон свега нашег политичког и државног живота. Било је разноврсних пројеката и припрема за Устав. Требало је на бази новог Устава поставити здраве основе за све политичке институције, за цело законодавство и наћи у њему поуздана решења и за национална питања Срба, Хрвата и Словенаца, сабраних први пут у једну

државну целину. Разилажења у питању овог основног закона била су неизбежна. Она су се пре-досећала и пре уједињења у првим погледима, како смо видели, Југословенског Одбора и Народног Већа, с једне стране и владе Краљевине Србије, с друге стране, о томе како се замишљало унутрашње уређење наше будуће државне заједнице.

ВИДОВДАНСКИ УСТАВ И НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМ СХС

Одмах треба рећи, да је било погрешно уверење да је наш први Устав од 28 јуна 1921 године задовољио све народности. Он није задовољио ни све странке у земљи. Шта више ни уставна борба није завршена доношењем овог унитаристичког устава. Од 419 посланика, колико је бројала Уставотворна Скупштина, за овај устав гласало је 223 посланика, дакле, већина једва од 14 гласова. Важно је поменути још да су за овај први основни закон наше земље гласале само четири странке: радикали, демократи, југословенска муслиманска организација и словеначка кметијска странка. Против устава гласала је југословенска људска странка д-р Корошца. Хрватска Сељачка странка Стјепана Радића остала је у апстиненцији, изјаснивши се у свом одвојеном хрватском заступству против тога устава. Да не помињемо комунисте, противу Видовданског Устава изјасниле су се и све друге мање странке у Уставотворној Скупштини, као социјал демократска са 10 посланика, Народни клуб са 7 посланика, Хрватска заједница са 4 посланика, Хрватска странка права са

2 посланика, републиканска странка са 3 посланика и народни социјалисти са 2 посланика, што све скупа чини 209 посланика против унитаристичког Видовданског Устава.

На првом месту треба још рећи да је г. Никола Пашић имао пред изгласавањем Видовданског Устава муке да обезбеди већину у парламенту за устав. принуђен је био да се тога ради обрати Југословенској муслиманској организацији, чији су посланици придобијени да гласају за устав тек владиним обећањем, да ће им се, за одузете беговске земље изнад максимума по аграрној реформи, доделити „хак“, новчана накнада на име тог обештећења. Али шта се даље десило? Није се ни почело са извођењем и применом Видовданског устава како треба, а једна од странака које су изгласале тај устав, словеначка кметијска странка, на изборима од 18 марта 1923 године, била је потпуно уништена. А друга странка, југословенска муслиманска организација, која је такође изгласала устав, поцепала се већ 1922 године, на два крила, од којих је само једно мање крило са г. Карамехмедићем и Маглајићем остало верно уставу. Међутим то крило на изборима 1923 године било је потучено од другог у народу јачега крила муслимана са д-р Храсницом и д-р Спахом на челу, које се и у току самих избора јавно изјаснило против Видовданског Устава, тражећи политичку аутономију Босне и Херцеговине. Тиме је промењен став Југословенске Муслиманске Организације према унитаристичком југословенском уставу. Ова група, која је међу муслиманима постала доминантна, није се задовољила прописом чл. 12 Видовданског Устава

који муслиманима обезбеђује црквено-верску аутономију, већ је једном специјалном резолуцијом, која чини саставни део програма њихове странке, тражена изрично аутономија Босне и Херцеговине. Тиме се странка још јаче изјаснила против унитаристичког Видовданског устава и определила за федералистичко уређење државе, чиме је постала најближа Хрватској Сељачкој Странци на челу са Стјепаном Радићем.

Дакле, Видовдански Устав остао је само на двама странкама: радикалној и демократској. А ривалство између ових двеју странака у даљем времену деловало је на једну од њих, на демократску странку, да у питању Видовданског Устава узимају често и противан став, указујући на то да он не одговара у многим својим одредбама стварним потребама народа. Видовдански Устав, изгласан на начин како смо навели, није се могао држати на јаким темељима. Не може се рећи да је само Хрватска Сељачка Странка са Стјепаном Радићем била противна том унитаристичком Видовданском Уставу. Она је само била најкатегоричнија против Видовданског устава, свој став противу устава определила најодлучнијом апстиненцијом. Сматрала је да је устав донет без Хрвата, а принцип је био, постављен одлуком Хрватског Народног Вијећа, да за устав наше нове државне заједнице мора бити обезбеђена „већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца“. Међутим, то није био случај са Видовданским Уставом који није могао задовољити Хрвате својим унутрашњим унитаристичким уређењем.

Изгласавањем тешком муком Видовданског Устава уставна борба није престала. Она није ништа изгубила од своје јачине. Она се само компликовала још више и наставила са унутрашњим трзавицама и сукобима.

На Видовданском Уставу није могло доћи до споразума са Хрватима. И кад је, најзад, 1925 године привремено и дошло до споразума између Хрвата и Срба, један од првих захтева био је са хрватске стране, да се у скором времену приступи ревизији тога Устава.

Сва политичка борба Хрвата, у ствари, била је борба око Устава. Она је у томе била од почетка и траје до данас. Сва су разилажења између Хрвата и Срба била на појединим одредбама Устава. Неслагања су у томе од особите важности за унутрашње консолидовање наше земље. Коначно решење и самог хрватског питања лежи баш у томе како без потреса ликвидирати тај проблем у духу потпуне једнакости и равноправности.

ПРВИ ПОКУШАЈИ ЗА СПОРАЗУМ

Овај споразум имао је једну тешку историју. Нјему је претходило једно време потпуног несхватања међусобних односа између владајућих странака с једне стране и Хрвата најмногобројније сакупљених у Хрватској Сељачкој странци. Споразум са Хрватима, раније, служио је овој или оној странци или за њено одржавање на власти, или себи да појача положај у ривалству са другим странкама. Тако је радикална влада 1932 године, после т.з. „Марковог

протокола", могла и с незнатном већином према опозицији да се одржи на власти, захваљујући само томе што Радићеви посланици, по једном прећутном споразуму, нису долазили у Скупштину. Исто тако и тромесечна „пословна“ влада г. Љубе Давидовића (од 28 јула — 5 новембра 1924 године) омогућена је била доласком хрватских посланика у Скупштину, али не да учествују својим говорима радом и у некој коалицији са демократима, него да омогуће већину својим бројем Давидовићевој влади у Скупштини. И опозиционе групе и блокови токође знали су оперисати са посланицима Хрватске Сељачке Странке у чисто партиским циљевима, стварајући са њима пролазне споразуме. И шест сукцесивних влада г. Николе Узуновића, уствари, нису биле ништа друго него само префињено тактизирање на бази Споразума и помоћу Хрвата, да се насупрот опозиције што више одржи власт у рукама понекад врло темпераментно.

СПОРАЗУМ ПАШИЋ-РАДИЋ

Ово је први и досад једини закључени споразум са Хрватима који је обележен коалицијом учешћем Хрватске Сељачке Странке у влади са другом странком на државним пословима. До овог споразума, за чудо, дошло се у току 1925 године, која је почела са објавом **Обзване** против Радићеве Хрватске Сељачке странке. Предисторија овог првог споразума врло је карактеристична за догађаје и прилике првих година наше државне заједнице у опште.

Нова 1925 година почела је са објавом **Обзване** против Хрватске сељачке странке. На дан 2 јануара влада г. Николе Пашића наредила је примену закона о заштити државе на Радићеву странку. У ноћ издата је наредба о растурању странке и о хапшењу вођства странке.

Наћен је разлог за све ове мере против Хрватске сељачке странке у томе што се од стране владе тврдило, да је ХРСС приступила московској Трећој Интернационали. На основу таквих обавештења тврдила је тадашња влада да је Степан Радић, приликом свога бављења у Москви, направио писмени споразум о ступању његове странке у Сељачку Интернационалу. Хрватска Републиканска Сељачка Странка, заједно са својим вођством оптужена је да је усвојила програм и пропаганду комунистичку, и на тај начин и сама обележила се комунистички. Таквом оптужбом ХРСС, као саставни део комунистичке интернационале, пала је под закон о заштити државе.

Под потписом г. Божидара Максимовића, тадашњег министра Унутрашњих послова, објављена је **Обзнана** против ХРСС која наређује: *да се у будуће забране сви зборови, конференције и сваки рад ове партије, као и излагање свих њених публикација, књига и новина;*

да се на Хрватску Републиканску Сељачку Странку најстрожије примене прописи чл. 18 Зак. о заштити јавне безбедности и поретку државе;

да се одмах узапте све архиве, новине, публикације и преписка Хрватске Републиканске Сељачке Странке;

да се хитно предузме кривични поступак према вођству ХРСС.

А прва тачка Обзване наређује:

да се одмах растури ХРСС, која ступањем у Сељачку Интернационалу постаје саставни део Комунистичке Интернационале.

Сутрадан, 3 јануара, извршене су преметачине у Сељачком Дому, где су биле све канцеларије Хрватске Сељачке странке.

На дан 4 јануара, у 9 и по сати, похапшени су били сви чланови вођства: Д-р Влатко Мачек, потпретседник тада распуштене Народне скупштине и потпредседник ХРСС, Јосип Предавец, потпредседник ХРСС, Август и Стјепан Кошутих и д-р Ј. Крњевић, главни секретар ХРСС.

За што тежу оптужбу противу Стјепана Радића изгледа, није било довољно везати ХРСС за комунистичку Интернационалу. Требало је везати Стјепана Радића и са такозваном „Македонском револуционарном организацијом“ и њеним највишим представником Тодором Александровом. На основу некога подметнутога писма, упућеног тобоже од Тодора Александрова, а нађеног приликом преметачине у кући г. Лорковића, доведен је Радић у нелегалну везу са македонским револуционарним комитетом, а зна се — вели полициска пријава — да је „циљ те организације отргнутије јужних крајева из склопа наше државе.“

Да би се проширила што више оптужница против ХРСС и њенога шефа стављено им је у кривицу да су „водили систематску организовану пропаганду противу установе војске“.

У оптужници наводи се још да је „за потпретседника Мачека и инж. Кошутиха утврђено да су бивали на тајним састанцима у совјетском посланству у Бечу, што је и сам д-р Мачек у јавности признао“.

Даље се у оптужници вели: Код Августа Кошутиха пронађен је један елаборат под насловом „Господарска снага совјетског савеза“, у којем се пропагира да радништво и сељаштво треба да приграби сву власт у земљи. Коментаришући овај спис државни одвјетник на свој начин и ради свога циља закључује: Из тог читавог елабората инж. Кошутиха жели се да утврдити да нема разлике између Сељачке и Треће Интернационале, а совјетска власт приказује се као једино спасоносна за све народе.

Обзнана против Хрватске Сељачке странке проширена је на сву територију Хрватске и на све крајеве Босне, Далмације, Војводине, свуда где је било организације ХРСС.

Готово сви преставници организације ХРСС били су похапшени од стране полициских органа али их је суд у већини случајева пуштао као некриве, којег пре а којег после.

Рачуна се да је у том времену од полиције на разним местима претресано преко две хиљаде домова видних присталица ХРСС а затворено 2735. Највише је хапшење извршено у Далмацији.

Али све то није ни најмање поколебало дух и дисциплину у организацијама ХРСС.

Овакве полициске мере и поступи власти, предузети услед изборне кампање против ХРСС, нису изазвали, што се може бити очекивало, никакве немире ни у Загребу нити у нутрашњости. Све је схва-

ћено као намерна и прорачуната провокација да би се унела забуна у редове Радићеве странке у току предизборне акције. Цела странка Обзнаном стављена је изван закона, а хапшењем вођства странка је остала обезглављена.

Г. Иван Пернар, познат иначе са борбеног парламента, у једном разговору тих дана са сарадником „Политике“ у Загребу мирно је говорио:

„Влада несумњиво покушава да провоцира Хрвате на отпор. Она се надала да ће још приликом Прибићевићевог збора у Загребу доћи до нереди и да ће моћи своју наредбу да мотивише тим нередима. Ми ћемо и даље бити мирни, ма шта влада чинила, да би тиме јаче подвукли да њене мере нису никакве потреба већ једно чисто политичко насиље. Наше су листе потврђене и ми мирно лекамо прогоне, који нам могу само користити. Забрањена нам је агитација, али нам она више није потребна, јер ће полиција у име владе својим насиљима од сада агитовати за личности које ухапси. Постаће популарнији и наш програм који је данас важнији него икада.

„Ми не сматрамо — наставља г. Пернар — да нас прогоне Срби већ само данашњи режим и уверени смо да ћемо у савезу са поштеним Србима и Словенцима и муслиманима, поред свих прогањања, успети да сломијемо данашњу реакцију и онемогућимо је за свагда, а насиље и прогоне можемо само да поздравимо као почетак разрачунавања, од којих ћемо несумњиво ми имати само добити. Свест је јача од силе, и ми ћемо, ако отпочну каква насиља, одговорити својом свешћу на дан 8 фебруара, али на провокације нећемо одговарати.“

Као странка први су против Обзнане и растурања Радићеве ХРСС устали демократи, који су одмах 4 јануара, одржали велики протестни збор у Београду на коме је г. Љуба Давидовић квалификовао мере противу Радићеве странке овим речима:

„Са уставног гледишта Обзнана је неуставна; са законског гледишта она је незаконита; са политичког гледишта Обзнана је велика срамота за нашу државу, а са националног гледишта је тешка грешка.“

Г. Давидовић, на том збору, наглашавао је да постоји Хрватско питање и да се хрватски проблем већ јавља у пуној својој оштрини.

Погрешан је био пут да се хрватско питање, хрватски проблем може и треба решавати путем силе. Правилан и једини је пут да се хрватско питање решава споразумом, како је још од Крфске Декларације, за време рата 1917 године и постављено било за решење. Решавање хрватског проблема путем силе, на жалост, испунило је од 1918 године један други период низом фаталних погрешака. Година 1925 дошло се у томе до самог врхунца. Сама Обзнана противу ХРСС није била ништа друго до завођење ванредног стања против читавог једнога народа, против целе једне покрајине.

Главна оптужба у Обзнани, како је речено, своди се на то, да је ХРСС приступила комунистичкој Трећој Интернационали ступањем својим у Сељачку интернационалу. То приступање ХРСС комунизму, како се у Обзнани каже, десило се у мају 1924 године. Али влада није ништа предузела против те странке током те године у наредним месецима, све до свог пада с власти, нити је помишљала да зато оптужи Стјепана Радића и његову странку.

МАРКОВ ПРОТОКОЛ

Напротив у овом времену од стране владе учињен је један покушај да се дође до ближих односа и до споразума са Стјепаном Радићем и ХРСС. То је било априла месеца 1923 године. озбиљне тежње за споразумом од стране владе са Стјепаном Радићем није било. Г. д-р Лаза Марковић, тада најближи г. Пашићу, и познат са своје оштроумности и многих добрих сугестија, пише о овом покушају у својој књизи „Политика“ (Београд 1925) ове речи:

„Пострек за разговре са радићевцима дошао је од њихове стране. Они су преко намесника у Загребу г. Чимића питали да ли би два њихова делегата могли доћи у Београд и бити примљени од претседника владе. Министарски савет је одговорио да могу доћи, и тако су г. г. Мачек и Крњевић дошли у Београд и разговарали са г. Пашићем и Љубом Јовановићем, изјавивши да желе да сазнају какво је расположење код радикала према Хрватима. Вратили су се у Загреб, реферисали вођству странке. Изгледа да су нашли да је код радикала добро расположење, јер одмах затим долази њихов позив радикалној странци да пошаље два делегата у Загреб на разговор. Ови разговори имали су искључиво карактер између двеју странака и да би се то још видније обележило изабрана су таква два делегата који нису били чланови владе. То су били г. Марко Ђуричић и Д-р Војислав Јанић. Оба два делегата добили су јасне и одређене инструкције да прибаве обавештења о захтевима Радићевим о његовим минималним условима, без којих он не би ни у ком

случају пристао на позитивну сарадњу са радикалном странком. Ми смо желели да сазнамо те услове и те захтеве па према томе да се одредимо да ли можемо ступити у какве споразуме са Радићем и његовом странком“.

Овај покушај за споразум од стране радикалне странке са Хрватима, био је у ствари само један маневар за моменат, а ни мало озбиљан. Ја сам тада на позив Радића био у Загребу, присуствовао преговарању, и могу посведочити да је са његове стране придавао више добре воље и озбиљности овом првом покушају за споразум између Хрвата и Срба. Међутим, с друге стране, мање је било озбиљне намере у томе, нити добре воље, а више тактизирања у ривалству радикалне странке према демократској, која су се са Стјепаном Радићем и његовом странком више служиле да добију власт или да ес одрже на власти.

„Ми нисмо били у илузији о личности и менталитету Стјепана Радића као и о његовим плановима и намерама — каже у својој књизи г. Лаза Марковић — али смо ипак, као политичари, мислили да морамо учинити тај покушај“. А какав је циљ томе покушају био, ево шта о томе каже г. Марковић: „Још један разлог нас је одредио у овој одлуци, а то је жеља да обезбедимо у Скупштини избор радикалнога часништва. Веровали смо да ће сами разговори одредити радићевце да не сметају томе избору, ако би они дошли на помисао да то сами учине.“

Г. Ђуричић и Јанић нису успели у својој мисији, која уосталом није ни у Београду од стране владе препоручивана делегатима као озбиљан по-

кушај. Говорило се тада: Хоћемо да истерамо Стјепана Радића на чистину. Стјепан Радић, међутим, озбиљно је помишљао на споразум. У том циљу он је делегатима радикалне странке поставио извесне „предувјете“, који нису ни најмање задирали у унутрашње уређење наше државе. Ишло се у томе од стране Стјепана Радића чак и толико далеко да се предлагала не само коалиција него много тешња сарадња обеју странака. Али послати делегати изјавили су да они нису овлашћени ни да приме какве предуслове, нити да уговарају што било. Њихова је улога била чисто обавештајног карактера.

Колико је, заиста, било добре воље код Стјепана Радића да се дође до споразума, или да се у томе учине први кораци, може се закључити и по томе што су од његове стране позвани и д-р Корошец и д-р Спахо, да у заједници са делегатима радикалне странке сви преговарају. Стјепан Радић био је замислио овај први разговор о споразуму на много широј основи него се то мислило и желело у Београду. Сматрао је да радикална странка, најдубљим кореном у српском народу, представља већину Срба, а он већину Хрвате, као и д-р Корошец Словенце а д-р Спахо Муслимане. Тако у четворо могао је бити озбиљан разговор о споразуму. Радић је према г. Корошцу и Спаху одржао реч да неће без њих преговарати са радикалима. Али радикални Главни Одбор, незнајући ништа о свему томе, држао је да их је Радић, позвавши и ову двојицу, у томе обмануо. „Делегати Ђуричић и Јанић настојавали су да се — како каже г. д-р Лаза Марковић — утврди шта управо Стјепан Радић мисли и жели.“

И све се свело на потпис једног записника, који је назван „Марковим протоколом“, називом више ироничним за то време, а који и сувише јасно приказује мало схватање проблема споразума са Хрватима. Стјепан Радић унео је у тај „Марков протокол“ своје „предувјете“ о чему се никад после није дискутовало, али од „Марковог протокола“ било је ипак користи у толико што су Радићевци одлучили да не долазе у Скупштину, а без њих у Скупштини, радикали су били у већини, и могли су избрати скупштинско председништво, како су желели, и одржати се дуже на власти.

Тиме се завршио замишљени политички маневар с „Марковим протоколом“. У то време, и за неколико месеца после тога, није од стране владе подизана никаква оптужба против Стјепана Радића и ХРСС за њену везу с комунистичком Интернационалом.

ОДБРАНА СТЕПАНА РАДИЋА И ХРСС

Г. Љуба Давидовић, чија је странка тада стајала у опозицији према влади г. Пашића, па доцније и према новој влади Пашић-Прибићевић, остао је у питању одбране г. Радића и његове странке на чисто принципијелној основи, и говорио је: „Нека одговара г. Стјепан Радић, ако је крив. Мора да одговара, јер у овој земљи нико не може да стоји ван закона. Закон треба да буде у овој земљи највиша воља. Ако тај закон погађа г. Радића, нека иде на одговор. Али нека нико за одговорност г. Радића не везује и одговорност невиног хрватског сељака. Кад

нема колективне кривичне одговорности, онда не може одговарати цела странка за кривице појединаца ако их има". Даље у говору г. Давидовић помиње Тимочку буну 1883 године и каже: „Осуђени су тада многи чланови главног одбора радикалне странке, у отсуству и сам г. Пашић. Али ондашњој влади није ни ум падало да целу Тимочку буну и кривце, ако их је било — ја не тврдим да их је било — навезује на целу радикалну странку, нити је зато радикална странка била распуштена. Радикална странка као колективна заједница није могла колективно примити да одговара са онима који су је водили“.

Парламентарни опозициони блок, са потписима Љубе Давидовића, д-р Корошца, д-р Слахе, Павла Радића и Настаса Петровића, упутио је 9 јануара тадашњем председнику Скупштине Љуби Јовановићу протестно писмо, тражећи од њега да подигне глас у одбрану похашених чланова ХРСС, који су сви били народни посланици, а д-р Мачек, као потпредседник, после распуштања парламента, вршио је и дужност члана Државног Одбора. Овај протест остао је без резултата и одговора. У судском затвору и даље су остали чланови вођства ХРСС. У протесту се наглашавало: „На делу је већ растурање једне велике странке која је на прошлим изборима окупила пола милиона гласача. Огромна већина Хрвата треба у ствари да буде лишена свога гласачкога права. Њене вође треба да буду изведене пред суд. На тај начин Хрвати се стављају ван закона. Ова је мера у толико тежа и у толико ружнија што се она употребљава једино ради изборног успеха и фалсификовања народне воље“.

Сви ови протести остали су без резултата. Из судског затвора нису пуштени чланови вођства ХРСС. За њиховог браниоца пред судом примио се д-р Анте Трумбић, који је 8 јануара у име Стјепана Радића- д-р Мачека, Предавца, Крњевића и Кошутића поднео образложну жалбу против растурања ХРСС на основу чл. 15 Зак. о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

У жалби се истиче, да је закон о заштити државе донесен да се избије илегално, насилничко, револуционарно и анархистичко деловање комунистичке странке, за коју се доказало и судски било доказано, да је из њене средине потекло извршење атентата на Регента, министра Драшковића, на владу, Народну скупштину итд. Међутим, то се на ХРСС не може да примени јер нигде се није доказало да ХРСС проповеда такве методе.

Даљу у својој жалби Судбеном столу д-р Трумбић говори о боравку Стјепана Радића у Москви и побија све неосноване инкриминације о приступању ХРСС комунистичкој Трећој Интернационали, доказујући да Селјачка Интернационала није никакав комунистички орган нити је каквом било акцијом везана за Комунистичку Интернационалу.

О тобожњем антидржавном раду и нелегалној вези и сарадњи Стјепан Радић и ХРСС са Македонском Револуционарном организацијом против целине наше државе, д-р Трумбић у својој жалби истиче ово: Тодор Александров могао је са своје стране и достављати своје идеје Стјепану Радићу, али се Радић није никада састајао са њим. Радић је, са своје стране, слао отпоруке Тодору Александрову, ограни-

чујући се само једино на то, што му је саветовао да он и његови другови престану и одустану од сваке оружане или било које насилне акције према Србији. Радић му је, шта више саветовао, ако је он заиста јак у народу, нека постане овлашћени од тога народа изабрани народни посланик, па ће се онда моћи да оцени његова парламентарна акција када дође у Београд у парламент.

На свршетку жалбе д-р Трумбић тражи да Судбени сто поништи решење Министарства унутрашњих послова у целини или бар да се то решење поништи у оном делу којим је одлучено да се распусти ХРСС, будуће неоснована оптужба да је она ступањем у Сељачку Интернационалу постала саставни део Комунистичке Треће Интернационале. Жалбом д-р Трумбића, такође тражено је да се поништи решење којим је Хрватској Сељачкој странци забрањено држање зборова, конференција и сваки рад партије, као и штампање њених публикација, књига и новина, да се на ХРСС не примењује уопште пропис чл. 18 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

На жалбу д-р Анте Трумбића Судбени сто у Загребу у јутру 13 јануара доставио д-р Трумбићу своје решење којим се из притвора пуштају сви чланови вођства ХРСС. Велика радост настала је тога дана међу Радићевим присталицама, али није дошло ни до каквих демонстрација као што тога није било ни приликом објаве *Обзнана* и хапшења вођства ХРСС. Опште је мишљење било да се овим решењем Судбеног стола истовремено и сама *Обзнана*, а све мере почињене на њеној основи противу ХРСС, квалификују том одлуком самога суда као незаконите.

На основу свега тога у другом делу образложења свога закључка утврђује се: да је међународни сељачки савез по идеологији и по политичкој и социјалној тези сасвим нешто друго него Коминтерна.

Од интереса је забележити какво је мишљење било о влади према овом започетом процесу. Београдски лист „Политика“ поводом тога, добио је од тадашњег министра унутрашњих послова г. Боже Максимовића интервју ове садржине:

„Одлука суда — рекао је г. Максимовић — којим се Радићевим друговима пуштају у слободу, могла је бити оваква због тога што се главни оптужни материјал — онај који се односи на Радића — није ни испитивао. Тај се материјал налази пред судом, али суд није хтео дубље да улази у његово испитивање, зато што је Радић ускратио сваки одговор на саслушавањима. Тако је дошло да је спореднији материјал претресан пре главног и одвојен од њега. А могло се то десити само зато што су петорица Радићевих другова ухапшени пре самога прикривеног Радића, и што су напустили законски рокови који се нису могли прећи. Међутим, материјал који терети Радића, потврдиће да суд не може пустити ни Радића нити његове помагаче.

— А ако их суд ипак пусти? — упитао је сарадник „Политике“.

— Ако их пусти, онда ћемо се друкчије разговарати, али се за сада не упуштамо у ту евентуалност. Даље министар полиције наставља:

„Првостепени суд, доносећи одлуку којом наређује прекид кривичне истраге према петорици

оптужених радићеваца, тим својим поступком *улази у злоупотребу власти*, јер унапред проглашава као правно ирелевантан целокупни оптужни материјал, који није ни испитиван и из кога ће се неумитно утврдити кривица свих оптужених.

„Судбени сто је стао на гледиште да су Селачка Интернационала и Трећа Комунистичка Интернационала две сасвим различите ствари. У својим тумачењима тог гледишта суд се *показао врло наивним и доказао да је неспособан да уђе у саму суштину ствари*. У тим стварима тражи се материјална истина, а не само формална. То је основни принцип кривичног права“.

Ово мишљење министра унутрашњих послова приказује по тој ствари и владино мишљење. Из датог интервјуа провејава и владино незадовољство према суду у Загребу, и питање је било којим ће путем бити настављен даљи процес у питању оптужбе Стјепана Радића и његове странке.

Настала је опасност да се не отвори, ради уских партиских циљева, један монстриозни процес који би могао да повреди углед нашој држави и у земљи и на страни. Та евентуалност мање се узимала у обзир од владе, а више је стало занимати највишег фактора у држави. Од тога момента настају две тежње, потпуно одвојене једна од друге. Једна је тежња била од стране владе да процесом против Стјепана Радића задовољи своје партиске циљеве и потисне судским мерама ХРСС и сасвим је онемогући. Друга је тежња с највишег места ишла за тим да се тај процес ликвидира без штете за углед државе и државног јединства.

О томе даћу овде аутентична обавештења, напомињући да се то, изузев мога говора у Народној скупштини који је остао необјављен, сад први пут предаје широкој јавности.

Кад је у Русији после октобарске комунистичке револуције 1917 године г. д-р Мирослав Спалајковић, тадашњи посланик Краљевине Србије, у споразуму са целим дипломатским савезничким кором, заједно са посланицима и амбасадорима других држава, у знак протеста, напустио Петроград, ја сам као секретар посланства, по наређењу, остао у Русији, да са тадашњим војним изаслаником пуковником Браниславом Лонткијевићем извршимо евакуацију заосталих одреда наше добровољачке дивизије и колоније. Из Петрограда прешао сам у Москву, где се преместила Совјетска власт и ту сам остао под болшевичким режимом, безмало годину и по дана. Тако сам упознао прилике у Москви у оном првом развоју догађаја. Стјепан Радић, с којим су ме везивали пријатељски односи од раније, рекао ми је једном у Загребу, у своје дому и у поверењу, да намерава поћи у иностранство, и да ће евентуално поћи у Москву, те затражи од мене обавештење о месним и другим приликама у Москви. Његов одлазак у Москву за мене није представљао никакав недопуштен поступак, у толико више, што су у то време виђене политичке личности и публицисти других културних народа, нарочито Французи, Енглези и Американци, походили Москву и у њој се бавили дуже или краће, па јавно и писали, ко позитивно ко негативно, своје утиске о Совјетској Русији. Тада баш, кад се спре-

мао Стјепан Радић, да после пута по иностранству оде и у Москву, дакле 1924 године, посетили су били Москву и два највиђенија француска државника г. Едуард Ерио и Албер де Монзи. Обојица су били бивши министри по неколико пута у француским владама. Тако у разговору том приликом са Стјепаном Радићем, ја сам му нарочито наглашавао, да би своју посету и бављење у Москви, па и своје састанке, требало да удеси и саобрази како су у томе поступили г. г. Ерио и де Монзи, с којима би требало у Паризу о томе и разговарати. Стјепан Радић том приликом говорио ми је да не мисли ни једним својим делом и поступком улазити у какве било обавезе према бољшевичким властима нити са Коминтерном. Његово је највеће интересовање било какав је настао преображај селаштва под Совјетима. Стјепан Радић био је по своме духу најдубљи Словенин, којег сам познао, и одушевљен за све што је словенско у култури и политици. Он је Словенство везивао за Русију, и сећам се да ми је том приликом говорио, да без Русије нема Словенства. Његов сјајни хоризонт словенске солидарности ишао је од Загреба и Београда преко Софије и Бугарске с једне стране, и Прага с друге, завршавајући се са Русијом, као центром свега Словенства. Пољску остављао је по страни. Стјепан Радић није био словенофил по типу реакционарног славнофилства. На супрот томе, Стјепан Радић у свом одушевљењу за Русију, будући и сам демократ, био је ватрени поборник нове либералне Русије, по типу руских народњака, или народних социјалиста, какав се дух стварао увођењем и радом руске Думе.

Мислим да ће сви који су познавали Стјепана Радића потврдити ову моју карактеристику Стјепана Радића као великог Словенина и демократа у овом смислу.

Знајући Стјепана Радића као таквог, било ми је јасно да су све оптужбе изнесене у „Обзани“ и у другим оптужним документима, нетачне, произвољне и злонамерне. Дужност ми је била да то, колико могу, разбијем на највишем месту. То сам и учинио.

Тврдио сам категорички да не могу бити истините све оне оптужбе против Стјепана Радића о приступању његовом Коменгерну и о везивању његове странке за Комунистичку Интернационалу, а још мање о примању с његове стране какве било обавезе у смислу подизања револуције у Хрватској по споразуму са бољшевицима у Москви.

Ради потврде свих мојих тврђења да оптужбе нису ни у колико основане, ја сам својом иницијативом кренуо у Беч да тамо утврдим права факта о бављењу Стјепана Радића у Москви. Дошао сам у везу са аутентичним претставништвом Русије. Омогућено ми је било да констатујем сву неоснованост појединих навода у оптужби Стјепана Радића. Имао сам тамо сасвим на расположењу московску штампу, „Известија“ и „Правду“, који су листови морали свакако регистровати и кретање и разговоре Стјепана Радића за време његова бављења у Москви.

Утврдио сам прво да је Стјепан Радић за време свог бављења у Москви био гост министарства, или како се тамо каже, Комесаријата иностраних послова. То не значи да је био гост бољше-

вичке странке, како се у оптужби против Радића наводило. И француски државници Едуард Ерио и де Монзи били су такође гости совјетског комесаријата иностраних послова, и нико у Француској није их зато оптуживао болшевизмом. У совјетском посланству у Бечу речено ми је да г. Радић ни у којем случају није могао бити примљем као гост болшевичке странке, као гост Коминтерна, јер гост Коминтерна може бити само већ уведени активни члан Коминтерна из иностранства, чија су имена већ била позната. Утврдио сам у Бечу да је за време бављења Стјепана Радића у Москви заседавао тамо у пуном саставу и са присуством „овлашћених“ посматрача пети Сјезд — конгрес Треће Интернационале, а такође, до краја јула, одржавала је своје седнице и Балканска Секција Треће Интернационале. У совјетској штампи нигде није забележено да је Радић присуствовао ни на једној од тих седница ни као члан ни као „овлашћени“ посматрач. Међутим забележена су била имена свих других лица која су на тим седницама присуствовала чак и као овлашћени слушаоци. Говорено ми је у Бечу да је за време свог бављења у Москви дугогодишњи турски министар Ружди Арас, пре него што је заузео тај положај, присуствовао редовно као посматрач и овлашћени слушаоца на седницама Треће Интернационале, па ником у Турској ни на ум није падало да Ружди Араса оптужује везом и службом комунизму.

Интересантно је овде навести да је Стјепан Радић једним чланком, који је написао у Москви и отуд послао у Загреб за „Слободни дом“, напао тадашње београдске комунисте који пишу — како

Радић каже — „лудо и неистинито да је Сељачка Интернационала исто што и Комунистичка Интернационала и да Хрватска сељачка странка, ступивши у Сељачку Интернационалу, мора признати и комунистичко вођство и програм“. — То је био одговор Стјепана Радића комунистима који су захтевали од ХРСС да сад, приступивши Сељачкој Интернационали, мора као странка прекинути своје везе са буржоазним странкама.

Зар овај Радићев одговор комунистима, написан у Москви, не демантује да је ХРСС приступила Комунистичкој Интернационали и њеном програму. Московска комунистичка штампа свакако би забележила овај факат приступања Радића и његове странке Трећој Интернационали, као што је то чинила редовно са приступањем радничких организација Француске, Енглеске и других земаља. Нигде у штампи московској — како сам проверио, — није забележена присутност Стјепана Радића ни на каквој седници ширег или ужег комитета комунистичких институција или организација.

Стјепан Радић у одговору, који је дао претседништву Сељачке Интернационале, стоје забележене јасно и ове речи: „Само по себи се разуме да ХРСС остаје надаље при своме програму и тактици, јер се ово обоје слаже са главним циљем Сељачке Интернационале. А тај је циљ у томе да сељаштво и радништво удруженим силама пре свега учине крај ратовима, а с друге стране, учвршћеним редовима у једном истом духу социјалне праведности, да постепено у свима земљама заједнички предузму власт у своје руке тако да се побољша

живот свему радном народу и да се изнова изгради сељачка и радничка држава.“

Ближа обавештења, до којих сам дошао у Бечу, на надлежном месту, потврђује још и ово: Сељачки Интернационала, или међународни сељачки савез, основан је од стране земљорадничких претставника четрдесет народа, сасвим разних политичких схватања и обележја. Овај међународни сељачки савез основан је у октобру 1923 године на међународној конференцији у Москви сасвим одвојено од Комунистичке Интернационале и без икаквог дејства у изради програма са њене стране. У то време било је сталних чланова Сељачке Интернационале од двадесет девет земљорадничких организација из разних држава свих континената. Речено ми је још да никакви услови нису стављени за улазак у Сељачку Интернационалу, нити се тражи промена партиских програма оних организација које улазе у Сељачку Интернационалу.

То је све што сам сазнао у Бечу о Радићевом бављењу у Москви. Са тим обавештајним и аутентичним материјалом, дошавши у Београд, омогућено ми је било да на највишем месту утврдим сву неоснованост подигнутих оптужаба против Стјепана Радића. Сабрани материјал у Бечу предао сам д-р Трумбићу.

Тиме сам своју дужност према истини и према свом пријатељу Стјепану Радићу испунио дискретно и успешно.

Остало је после овога питање како ликвидирати отворен процес са хапшењем вођства ХРСС и Стјепана Радића.

Приближавао се последњи дан за потврду посланичких листа. Организације ХРСС и без обзира на Обзману, успеле су да све своје листе на време и правилно потврде. Судбени сто одбио је да поништи листе Хрватске Сељачке Странке. Није у томе помогло ни конфисковање целе архиве ХРСС, у којој није нађен никакав материјал против саме странке. И поред свега овога, у владиним круговима преовладало је мишљење да се мора истражати на путу који је узет против Стјепана Радића и ХРСС.

Уместо да се пресече сав тај маневар, истрага се намерно одуговлачила.

Најзад дошли су избори. После радикала који су добили 140 посланика, највише је добила ХРСС са бројем од 67 посланика. Прибићевићев самостални демократи добили су свега 22 мандата, а демократи Давидовићеве групе 37 мандата. Национални блок радикала и самосталних демократа, имао је већину од 162 посланика.

Изборни маневар против Радићеве странке, дакле, није успео.

Каква је настала политичка ситуација?

У Скупштини множе се разне комбинације. Стјепан Радић, одуговлачењем истраге, држи се стално у затвору. Пред скори састанак Народне скупштине мени је омогућено било да одем Стјепану Радићу у затвор. Изненађен сам био бујном и живом енергијом Стјепана Радића у затвору.

Иза првих мојих пријатељских речи оживео је његов сјајни говорнички таленат. Говорио је о држави с пуном вером да ће на крају крајева у на-

шој земљи победити демократија и народни сељачки дух, који је исти и код Срба и код Хрвата. „Краљ и народ треба да остану једно, говорио је Радић, па се не треба бојати за судбину ове државе“. Нећу никада заборавити како је тада Стјепан Радић, и поред тога што је био увређен држањем у затвору, говорио сјајно о духовној снази српских и хрватских сељака, о заједници Срба и Хрвата, али додао је, подижући глас: „Само у споразуму! Без споразума нема вам живота, ни вама Србима ни нама Хрватима. У споразуму је сва наша непобедима снага, у споразуму је наша будућност!“

Вративши се у Београд ја сам на највишем месту изложио сву ову бодрост Радићевог духа, његово одушевљење, његову веру у државу.

Издајући све ово осетио сам да су Радићеве речи о потреби Народног Споразума између Срба и Хрвата произвеле сугестиван и коначно убедљиви утисак на мог високог сабеседника.

Док се у Народној скупштини, која се састала 7 марта, водила борба о поништавању Радићевих мандата, Стјепан Радић, недужан и с неисцрпним одушевљењем за ову земљу, држао се и даље у затвору. Министар унутрашњих послова г. Божа Максимовић тражио је примену закона о заштити државе на ХСС да би се тиме омогућило и поништење мандата Радићевих посланика. Борба око њихових мандата у Народној скупштини била је жестока и огорчена, док је у души Стјепана Радића, у загребачком затвору, тако сјајно блистала вера у државу. Верификациони одбор, понесен једном безумном струјом нетрпељивости од стране већине,

доноси најзад одлуку о поништавању свих Радићевих мандата.

Сви говорници од стране Радикалног клуба узели су најодлучнији став у Верификационом одбору против посланичких мандата ХРСС. Доказивали су да је једино Скупштина надлежна да одлучује о верификацији, па и о поништењу посланичких мандата. Говорили су: „Јасно је и чисто да су припадници ХРСС акцептирали идеологију комунистичке партије и тиме су и они постали комунисти. Наша је дужност да спречимо такве претставнике у вршењу законодавне власти“.

У владиним редовима тврдило се да је Скупштина једино надлежна да тумачи и квалификује политичка својства народних посланика како она нађе да треба. Гиљотина је у њеним рукама.

Али влада је овај спор, оптужбом против Стјепана Радића и његове странке, предала суду и суд је имао да донесе о том одлуку. Да није влада предала тај спор суду, њена би већина могла мирно, без икаквих обзира, поништити мандате Радићевих посланика по свом нахођењу. У таквом случају не би се Скупштини могло пребацити да је извршила какву незаконитост. Али упутивши овај спор суду, који треба да донесе одлуку о кривичној одговорности Стјепана Радића и његове странке, Скупштина је ставила себе пред опасну евентуалност да буде демантована, ако суд то не утврди, и да је демантују баш сами судови.

Оваква теза од стране опозиције довела је у забуну и владу и њену већину у Верификационом одбору. Али то није ништа изменило владину од-

луку. Сви мандати ХРСС поништени су били 11 марта у Верификационом Одбору.

Скупштина је почела свој рад са великим узбуђењем. Нетрпљивост долазила је до врхунца. У таквој атмосфери није могло доћи до споразума. Држањем Стјепана Радића и вођства ХСС у затвору, поништење мандата радићевим посланицима, инсинуација сваке врсте против њих, све је то затварало путеве ка споразуму. Али до споразума морало је доћи. И то је дошло иницијативом Круне. Круна је била изнад свих парламентарних сукоба и партиске завађености. Она је тада у најкритичнијим моментима предузела на себе, својом иницијативом, улогу смиривања парламентарне разбуктале узбуђености и нетрпљивости. Тим чином — како је доцније и сам Стјепан Радић говорио — *Краљ и народ постали су једно.*

Мени је лично познато из разговора у то време са блаженопочившим Краљем Александром, колико Краљ није делио у свему мишљење своје владе у свима њеним поступцима у парламенту и у њеним односима и држању према Стјепану Радићу и ХСС.

Краљ се вратио у Београд 21 марта. Од тога дана настаје и дејство са највише стране. Свакако на интервенцију Краљеву пресечена је била наједанпут она бучна заоштреност у Скупштини.

Напуштена је одлука, донесена у Верификационом одбору, да се и у скупштинском пленуму пониште сви мандати изабраних посланика са листе Хрватске Сељачке Странке. У односима радикалне већине и радићеваца наједанпут јасно се показује помирљивије расположење и тон.

Споразум са Хрватима био је већ на помолу, што се, међутим, ни у влади ни у Скупштини није ни слутило. Ни највише водеће личности у владиној коалицији нису о том биле изрично обавештене.

Понављам, пут за споразум био је отворен од самог Краља. Ја то могу потврдити из свог непосредног сазнања свих тадашњих момената.

И док се у Народној Скупштини води жучна полемика између радикала и демократа, која се на седници претворила у тучу између њих, саопштено је Павлу Радићу да треба да се јави Краљу на аудијенцију. И док је г. Узуновић, у име радикала, говорио на Скупштинској седници од 22 маја да је немогућан споразум хетерогених група, догле идеја споразума дејством Краљевим већ добија свој конкретни израз. Историја, када буде ближе расветљавала ове моменте, указаће сав хаос који је захватио Скупштину у којој се није долазило до речи кроз разбуктале страсти и мржње.

У то време, на пет дана пре аудијенције Павла Радића, посетио сам по други пут Стјепана Радића у затвору. Каква контраст. Док је у Скупштини врло од несхватљиве нетрпљивости и општег сукоба међу партиским шефовима, да се није знало ко је са ким и ко је против кога, у затвору Стјепан Радић, миран, расположен, говорио ми је о програму замишљеног споразума између Срба и Хрвата. Ја сам бележио: *„Основно је начело споразума апсолутна равноправност Срба, Хрвата и Словенаца. На основу овог начела држава Срба, Хрвата и Словенаца преставља једну снажну целину чије су границе неповредне и чије се унутрашње уређење не сме из-*

водити превлашћу једног народа над другим већ слободним народним споразумом, потпуно равноправних свих Срба, Хрвата и Словенаца.

Даље је наставио Стјепан Радић:

„Извођење народног споразума између Срба, Хрвата и Словенаца има за циљ успостављање потпуне демократске владавине нормалним законским путем, без икаквих потреса унутра и без слабљења споља нашег међународног положаја.

Наглашујући сваку реч, Стјепан Радић наста- вио је даље:

„Дух народног споразума за свој потпуни изражај захтева парламентарну монархију енглеског типа, изражену у потпуној народној суверености, са нормалном поделом суверене власти између Круне и Народа“.

Даље Стјепан Радић наводио је да на бази Народног Споразума *„држава Срба, Хрвата и Словенаца треба да се уреди по самоуправном систему од општин до парламента, а сам парламенат да буде један и заједнички“.*

У том разговору Стјепан Радић је наглашавао да је апсолутна потреба променити Устав и дати могућности да се изради други Устав, у споразуму већине Хрвата, већине Срба и већине Словенаца. У питању новог Устава, у то време Стјепан Радић није био сагласан са федералистима, с којима је водио борбу и у народу, а доцније и у Скупштини. О неповредности граница Радић је говорио са неизмерно топлине и убедљивости, чинило ми се слушајући тада Стјепана Радића да је и сама затво-

реничка атмосфера просијавала од тих Радићевих речи.

Ове речи Стјепана Радића биле су сутрадан предате високој личности којој су биле и намењене;

Нетачно је, и треба то, истине ради, нарочито истаћи, да Стјепану Радићу, ни с које стране, нису стављани какви услови за његово ослобођење, а још мање да је он, у затвору, подешавао своје речи, имајући у виду да тиме и таквим речима постигне какво било олакшање или промену своје ситуације. Никаких услова и никакве погодбе није било ни с једне ни с друге стране. Пуно достојанство личности Стјепана Радића очувано је било. Оно што је у томе била моја скромна улога сводило се на разбијање магле која се злурадо, са много страна, стварала око имена Стјепана Радића, око његових политичких идеја и акције. А мора се признати да су се против личности Стјепана Радића већ дуго времена измишљале свакојаке и најцрње лажи и гадости.

У Скупштини није престајала нетрпљивост против Стјепана Радића. Лично против њега ишло се толико далеко да су видни владини прваци, тражећи најенергичније у Скупштини поништење Радићевих мандата, као последњу концесију наговештавали Радићевим посланицима, да би они и могли сачувати своје мандате, ако се јавно одрекну Стјепана Радића. Овакав предлог могли су чинити само људи који нису знали шта је значео председник Стјепан Радић за своју странку и за хрватски народ уопште.

Тих дана потврдило се да се у политици дешавају чудни парадокси. Док Стјепан Радић, овако широко и достојно, отвара пут народном споразуму, владини прваци траже од његових посланика да га се одрекну.

Ствари у Скупштини развијају се на начин апсурдан. Говор тадашњег министра унутрашњих послова г. Боже Максимовића на седници Народне Скупштине од 27 марта још јаче потенцира све оптужбе против Стјепана Радића, наводећи, и против свих противних доказа утврђених на суду, да он и странка, по датој обавези у Москви, спроводи комунистичку акцију у својој земљи. Док Стјепан Радић признаје монархију и Краља, с друге стране, од владе тврдило се да је Стјепан Радић признао Лењина за свога вођу. Шта више, министар унутрашњих послова, на крају свога говора, тврдио је да се Стјепан Радић обавезао Москви да ће „у крајњем случају, заједно са својом странком стати на чело револуције.“

Зар ово није, према стварном стању, прави парадокс?

Ова атмосфера, збуњена и натуштена, са крајном нетрпељивошћу према Радићу и ХРСС, није нимало престала ни после једног значајног говора Павла Радића, којим је отворен за споразум Срба и Хрвата сјајни хоризонт. На овом месту треба нарочито истаћи да је тај значајан говор Павла Радића спремљен био по нарочитим инструкцијама председника Стјепана Радића, а завршна декларација и текстуално по његовом диктату.

Вредно је навести из говора Павла Радића поједина карактеристична места.

Павле Радић рекао је том приликом:

„Признајемо свеукупно политичко стање како је данас по Видовданском Уставу, са династијом Карађорђевића на челу (бурно одобравање и плесак на левици).

Обзирући се на дотадашње политичко уређење, Павле Радић наставља:

„Исправак тога уређења (по видовданском уставу) што га по својој вољи и савести не можемо одобрити, има бити предмет ревизије устава, на споразуму између народа српског, хрватског и словеначког. Ми се нисмо никад борили противу ове државе и њених интереса. Али из чињеница које смо истакли у прогонима према Хрватима и у потискивању Хрватства, настало је у самом народу одупирање, које се површило и из далека сматрало као да је против ове државе. Овакво стање, ако би се наставило и поштрило, особито као што је било за време избора, пре избора и траје још после избора, могло би постати кобним за читаву нашу будућност. И баш ради те наше заједничке будућности и ради непроменљиве воље за споразум са српским народом, ми ћемо учинити све да хрватски народ у месту тога прионе на сарадњу у државно сређивање. Али то може бити само на темељу фактичне и стварне равноправности која се има постићи исправкама данашње политике.

Павле Радић, човек искрене и поштене душе, није презао ни од овакве отворености:

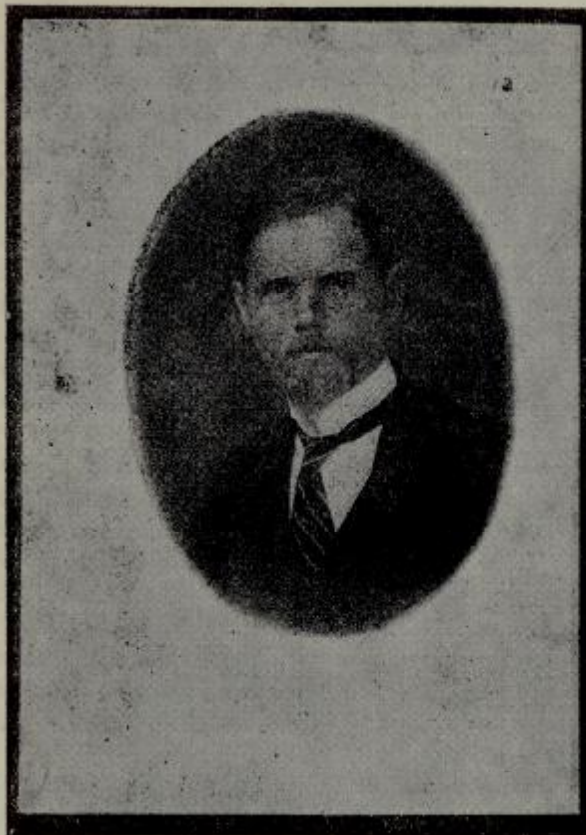
„Не бојимо се приговора капитулације, која ће нам се ставити, можда и злурадо, јер смо задњом изборном борбом показали да нас није моћи ни сломити ни савинути. Уосталом, ми волимо овако, па макар изгледало да смо пред својим братом и попустили, јер попустили смо брату српском народу и нашој заједничкој будућности. (На ово настало је бурно одобравање од опозиције, нарочито међу радићевим посланицима, а владина десница остала је немо залеђена. Само је пљескао у првим редовима д-р Војислав Јањић.

И тако помирљиво и добродушно продужује даље Павле Радић:

„Волимо тако него да се опет поврате односи, или да се покаже могућност да би се повратили односи, у којима нас је у својим капама држала једна страховита туђа сила коју су са највећим напором обориле уједињене западне велике демократије, а која победа, да није било моћних и дивовских напора Србије и мученичког сељачког српског народа, не би била свршила готово са потпуним уједињењем и ослобођењем народа хрватског.“ У таквом широком признању, које се даје Србији, наста експлозија одобравања и пљескања на левици, а на владиној десници то остави опет нему залеђеност, само је и овог пута још одушевљеније пљескао г. д-р Војислав Јањић.

О неповредимости заједничких граница Павле Радић рекао је:

„Заједничке наше државне границе сматрамо и нашим народним хрватским границама, у којима хрватски народ брани своју егзистенцију, и зато

† ПАВЛЕ РАДИЋ

ћемо их, по своме схваћању, и бранити до краја". — (Бурно одобравање на левици, десница и на то остаје нема).

Овај говор Павла Радића остао је без дејства и без схватања његовог значаја код владине већине у Скупштини, али тај Павлов говор направио је нарочито повољан утисак на вишем одлучујућем месту, где се потврдило да је тачно све оно што сам и ја говорио све дотле на том високом месту. Потврђена је наговештавана од стране Стјепана Радића сва његова искреност и готовост да се дође до поште-ног народног споразума на демократској равноправности и поштовању народне воље.

Да се питала влада, и да је она сама одлучивала, тешко да би овај говор Павла Радића променио одлуку, већ донесену у Верификационом одбору, о поништењу посланичких мандата Хрватске Сељачке Странке. То је био мој утисак из мог непосредног сазнања. Под одлучујућом опоменом са вишега места, Народна Скупштина уздржала се да не поништи све Радићеве мандате. У једном делу владине већине, код људи партијске нетрпељивости и више ината него здраве логике, остало је мишљење, при свем том, да се пониште само мандати Стјепана Радића и вођства ХСС, међу којима је био и мандат д-ра Мачека.

Две аудијенције Павла Радића, необјављене у штампи, разчистиле су потпуно код највишег фактора пут за *Народни Споразум*. Али Народна Скупштина и завађене странке још су од тога биле далеко. Нашло се начина да Стјепан Радић буде стално обавештаван о свему што је у име његово и у име вођства ХСС предузимао Павле Радић.

Остало је увек питање како измирити политичке контрасти са толико нетрпељивости у Народној Скупштини. Каже се: крајности се додирују. У политици то бива најчешће. Тако се и овог пута десило у тражењу додира између Хрватске Сељачке Странке и радикала.

На дан 3 априла Павле Радић два и по сата конферирше са Николом Пашићем. Први значајан догађај у тадашњој мутној и неодређеној ситуацији била је аудијенција Павла Радића у Двору 2 априла, а други догађај, сутрадан, његово двочасовно конферисање са Николом Пашићем, као шефом Народне радикалне странке. Док су новине објављивале споразум радикала и франковаца, разуме се против радићеваца, што се ни по каквој политичкој логици није дало замислити, изузев мржњом према Радићу, у исто време, с друге стране, под једном дискретном директивом ишле су ствари ка закључењу владе Народног Споразума на челу са Пашићем и Стјепаном Радићем. Али при свем том држи се и даље вођство ХСС у затвору, што је бацало тамну сенку на сву добру вољу и обострану иницијативу за споразум. Полиција има увек своје методе. У таквој ситуацији и судови у Загребу нашли су се у муци и невољи, не знајући шта да чине.

Тако су се ствари и догађаји логично развијали ка споразуму, па су о том почели већ да пишу и загребачки листови, чак и они који нису били за Радића.

Четврта аудијенција Павла Радића у Двору 29 априла поставила је питање аболуције или помиловања Стјепана Радића и целог вођства ХСС. То би

било, уствари, логички завршетак у развоју догађаја, то би било истовремено признање једне политичке грешке и враћање правде невиним људима.

Али у свем том ишло се врло споро. Требало је колико толико извршити раскид у Националном блоку између радикала и Прибићевићевих демократа. Спорост у томе била је у духу метода Пашићеве политике. Мандати Радићеви верифицирају се тек 27 јуна. Све је наговештавало да се земља налази пред владом РР — тј. радикали-радићевци. О том већ почињу званични преговори 1 јула.

„Дом“ од 14 јула о закљученом споразуму и евентуалној влади Народнoг Споразума пише овако: „Хрватска сељачка странка, признавши као први факат садање стање у коме се налазе Срби, Хрвати и Словенци, остала је доследна и своје програмском гледишту од 1904 год. Својим улазом у Споразум ХСС остаје на темељу народног суверенитета и поштовања народне воље. Она приступа споразуму не само као партије него и као цео хрватски народ.

Најзад, влада Народнoг Споразума образована је 18 јула 1925, на челу са Пашићем и са тројицом Радићеваца: Павлом Радићем, Николом Никићем и Бењамином Шуперином.

Истог дана аболицијом пуштен је на слободу Стјепан Радић, који је излазећи из затвора, упутио Краљу овај телеграм:

„Словенском видовитошћу, државничком оценом прилика и људи, миром узвишеног родитеља, одлучношћу племенитог значаја свога, а у савршеном складу са сјајним слободарским и уставним традицијама Дома Карађорђевића, постпјешили сте и осигурали

сте Народни Споразум као велико дјело народног измирења на сељачком основу рада и поштења, равноправности и слободе, а у тежњи ка вјечним идеалима човјечности, правде и мира“. — Овај телеграм тако кратак садржи сав идеализам Стјепана Радића и сву његову доброту.

Важно је на овом месту изложити саму генезу споразума како је то протумачио сам Стјепан Радић у једној својој изјави коју је 27 априла издиктирао у затвору, а која је 24 априла била предата у Београду високом надлежном фактору. Та Радићева издиктирана изјава претставља докуменат историско-политичке важности.

По тој аутентичној изјави било је три периода преговора између Стјепана Радића и његове странке са г. Николом Пашићем. У првом периоду, саопштења Стјепана Радића у преговорима за споразум била су поверљиво диктирана једном пријатељу, чије је име из обзира опрезности остало дискретно и треба и даље тако да остане. Тај је пријатељ имао за дужност да та диктована саопштења пренесе лично и савесно надлежном фактору. У другом периоду значајно је било својеручно писмо Стјепана Радића упућено Краљу. У трећем је периоду најважнији докуменат писмо Хрватског Сељачког Клуба које је Павле Радић упутио Николи Пашићу као шефу Радикалне странке. То је писмо отворило званичне преговоре који су најзад довели до владе Народнoг споразума Пашић—Радић.

Прва изјава Стјепана Радића, издиктована 22

априла и предата у Београду високом надлежном фактору, објашњава нову преоријентацију Хрватске Републиканске Сељачке странке ка монархији. „Ми нијесмо постали монархисти — каже се у тој изјави — од страха, или да се извучемо из затвора, већ, јер смо ступили, као странка, у конструктивни период нашег деловања.“ Даље се у изјави говори о значају наше праве народне династије Карађорђевића, што идејно и политички делује на хрватске сељачке редове за преокрет у овом смислу.

У изјави се даље каже: „До споразума ће доћи и мора доћи — а за то је политички моменат згодан и политичка динамика управо тјера на аранжман између нас и радикала.“ Том приликом, како је у изјави речено, Стејпан Радић није тражио ревизију устава. На том месту Радић је издиктовао ове речи: „Срби и Хрвати толико се комплетирају да морају ићи заједно... Срби су, рецимо, борци, а ми смо творци... Треба већ једном почети заједно. А ми то и хоћемо, и нећемо са своје стране да поставимо никакве тешкоће заједничком раду. Зато ми сад и не тражимо ревизију устава, већ прихваћамо гледиште г. Пашића нека се Устав опроба, на годину дана, две, три, па нека се онда мијења по заједничкој народној потреби“.

У четвртој тачки своје изјаве Стејпан Радић објашњава историско-политички разлог и циљ који је Хрватска Републиканска Сељачка странка у почетку имала, назвавши се републиканском. „Ми Хрвати требамо идеју — каже Радић — и идемо за њом. Тако је било с републиком, а тако је сад с монархијом и са споразумом. С републиком смо пони-

штавали хабзбурговштину и анархичност, а са споразумом дижемо монархију и Карађорђевиће“. Оваква поставка, уствари, није била нетачна, јер традиционалне привржености Хрвата према аустриским царевима нису биле мале.

Даље се у изјави наглашава: „Не тражи се државноправна аутономија већ самоуправа, а саму управу треба удесити према практичним потребама народа.“

То су у главном мисли Стјепана Радића, којима је инагурисана на начин искрен и лојалан политика Народног споразума, коју је он знао подићи до висине идеала међу Хрватима. Међутим код нас она није била ни примљена ни тумачена у том смислу. За наше политичке људе она је схваћена чисто с практичне стране.

Према влади Пашић—Радић тада је најенергичније иступио Светозар Прибићевић, који у свом великом говору у Београду указивао да се новом владом отвара „Хрватско питање“, „које није било потребно ни решавати, јер тога питања и нема“. Том приликом Прибићевић је прочитао споразум закључен између радикала и самосталних демократа којим су они обострано обавезали „да сачувају и изводе устав на бази народног јединства“.

*

Нашавши се у слободи, Стјепан Радић пошао је у народ, и од тог дана стално је остао у народу, приповедајући политику Народног Споразума, са неизмерно душе и убедљивости, у свима крајевима пред хиљадама сабраног народа.

Долазак Стјепана Радића у Београд 23 јула био је триумфалан. Народ је и са наше стране осетио у Радићу правог народног-трибуна и апостола.

Политика Народног Споразума и братске сарадње Срба и Хрвата на државним пословима захвата хрватски народ у најширим редовима. Радићевим говорима везује се хрватско сељаштво за народни споразум свом душом. „Хрватско сељаштво у неретванској Крајини и босанској Посавини, у кршној Лици, у равној Бачкој и валовитом Загорју са Међумурјем говори истим политичким језиком и то тако разговетно да га разуме потпуно и Шумадија и Словенија.“ Тако је говорио Стјепан Радић у народу. „Словеначко пак и Српско сељаштво манифестује солидарност са хрватским, а господски спекуланти стоје запањени као у земљу забити“. Никад тако универзално ниједан наш политички човек није духом и речју захватио ум и душу сељачког народа, и хрватског и српског и словеначког, како је то успео Стјепан Радић.

Рад на споразуму и заједничкој сарадњи почео је у земљи, заиста, најширим замахом.

Али убрзо настале су интриге. Прво се говорило да Пашић није потписао споразум, затим да је споразум тајан и да се не објављује јер садржи одредбе против државног јединства. То је Пашић све демантовао. Али политичка ситуација није била довољно логична самим фактом што је странка Стјепана Радића била у влади, а он сам изван те владе. Уз то још било је интрига и тешкоћа. Веља Вукићевић излази из владе, поглавито неслагањем са Хрватима. То је био први потрес. Реконструкцијом Стје-

† СТЈЕПАН РАДИЋ

пан Радић 18 новембра постаје министар просвете. У том ресору настаје његова жива и културна акција. Његова програмска мисао била је „деполитизирати министарство просвете од страначке политике и удахнути у просвету још више националне политике“. Радић је био за једну централистичку просветну директиву и замишљао је борбу против неписмености на широкој основи итд. Интриге су и даље расле, а напади бивали све чешћи против Стјепана Радића.

Напади на Стјепана Радића потицали су са разних страна од људи који нису схватили значај, тешком муком, створеног споразума. Обично то су били мање значајни људи, који су навикли на повлађивање шовинизма. Они су подизали оптужбе против Радића, тобоже да он својим говорима ствара у народу фронт против Срба. Ако је Стјепан Радић позивао босанске муслимане да се огласе Хрватима, зар је то нека кривица већа него ако би их ко други позивао да се огласе Србима. Такве се оптужбе чине у време, кад, например, Стјепан Радић у Дубровнику 21 јануара 1936 године, на збору од десетак хиљада људи, каже да је „Краљ Александар први наследник Краља Томислава и да је, као и хрватски краљ, његов прадед Карађорђе биран од српских сељака, те и данашњи Краљ Срба, Хрвата и Словенаца прави је народни владар“. И сам радикални посланички клуб, подозревајући тада да Стјепан Радић гура на изборе, почиње нападати га на својим седницама. Стјепан Радић је крив, што народ на зборовима поздравља речима: „Носим вам поздрав Краљев!“ Или — крив је ако каже на збору: „Пашић је са својим при-

јатељима бранитељ, а ми смо творитељи“, а то један Радићев противник тумачи да је тиме Радић хтео рећи: „Ви Срби, ви сте будалине Тале“. У том духу све су оптужбе против Стјепана Радића. Нико није схватао тенденције његових речи. Заборавља се да је Стјепан Радић, још под Аустријом, у Хрватском Сабору храбро бранио Србе „велеиздајнике“, оптужујући најжешће франковце да стално „оперишу са српском велеиздајом и стално оптужују Србију“. Темпераментне речи Стјепана Радића имале су своју широко народну динамику, а на све те речи гледало се кратковидим очима, и тражила се, што се каже, длака у јајету.

На свему томе ломила се политика Народног Споразума и разбијала братска сарадња Срба и Хрвата на државним пословима. Већ почетком фебруара 1926 год. наслућује се криза владе Пашић—Радић. Јавља се мисао за даљу коалицију између радикала и ХСС — али без Радића. Претседник СХС навукао је на себе, углавном, мржњу Боже Максимовића, осуђујући га да подржава увек дух Обзане, и г. Милана Стојадиновића, за кога је рекао да се „коцка“ и да му је такав и карактер. Кад је Стјепан Радић 11 фебруара 1926 г. узео реч у Скупштини и дао право објашњење својих говора, настало је замишљење. Тадашњи говор Стјепана Радића у Скупштини, достојан да буде у народним читанкама. Он на сјајан начин даје најбоље тумачење проблема наше државе. „Ја стално говорим народу — рекао је тада Радић — да се Срби и Хрвати нису сложили ни на темељу Душановог Царства ни на темељу Томислављевог Краљевства. Ја сам надаље свуда исти-

цао да је наша земља географски тако састављена, да има и гора и кланаца и гудура и да су оне тако незгодно укрштене у унутрашњост наше земље, да ту земљу, ову нашу уједињену државу, не може нико други држати него само сложен народ, и то сложен унутра, сложен духовно и социјално срећен". Ове речи кажу оно што је историјски значајно и велико, а узгредне су речи да ли је по његову мишлењу Милан Стојадиновић „коцкар“, и свакако за ову државу не значе много.

Пред крај изгласавања буџета гласови о кризи владе избијају све јаче. Скупштина се одлаже до 5 маја. У том времену пуно је сукоба са свих страна, најјачи између Пашића и Љубе Јовановића, који се завршује искључењем Љубе Јовановића из клуба. Стјепан Радић тада захтева да Скупштина настави рад 8 априла. То доводи до луне кризе владе. Клуб даје поверење Пашићу, који 5 априла даје оставку владе. У својој оставци Пашић, потврђујући потребу споразума, напомиње да је „споразум већ био почео да доноси велике резултате у погледу стишавања племенске страсти у земљи, као и у погледу законодавства и плодне сарадње.“

ШЕСТ ВЛАДА Г. НИКОЛЕ УЗУНОВИЋА

У таквом парламентарном хаотичном стању дошло је 8 априла 1926 године до прве владе г. Николе Узунковића, у којој, сем Пашића и Стојадиновића, остају ранији министри. „Наставља се иста политика — рекао је Радић новинарима — влада г. Узунковића, уствари, у свему је наставак политике

Народног Споразума с једним јединим додатком, да треба да се ради брже“. Али није прошло дуго, и настају интриге. Крста Милетић излази из владе. Сукоби у самој влади нису престали, и увек на празним речима. То је довело и до изласка Стјепана Радића из владе. Тим је почело ређање, једне за другом шест влада г. Узунковића. Из прве његове владе испао је Стјепан Радић, а остали су Павле Радић, Никола Никић и Шуперина.

Стјепан Радић, преставши да буде у влади, није престајао да наглашава на зборовима потребу споразума. „Споразум је потребан нама Хрватима исто тако као и Србима, ми на њему ступамо чврсто и непоколебљиво“. То су биле речи Радићеве одмах после кризе, 22 априла. Том приликом рекао је Радић да г. Узунковић и његова влада има његово поверење. Тражено је само да г. Никић и Шуперина, који су се одвојили од странке, не остану у влади. Настају преговори за обнову коалиције. На тој основи ствара се 29 априла друга влада г. Узунковића, у коју улазе од Радићеваца три министра и четири подсекретара. Једва је прошла недеља дана, а већ 10 маја и друга влада г. Узунковића била је пред падом. Сва је Скупштина тада била узбуђена и готово растројена. У таквом стању парламента посланици СХС приликом једне интерпелације о извршеним корупцијама, гласају против владиног прелазна на дневни ред. Последица тога је била подношење оставке. Али Краљ ту оставку није уважио.

Хаотично стање све више захвата парламенат. Љуба Јовановић, искључен, издваја једанаест посланика и ствара засебни клуб.

Г. Узуновићу се даје задатак 16 маја да покуша да прошири владу са свима елементима који су за споразум, дакле, и са демократима.

Ја лично добро знам то време. Док је у самој Скупштини настајало све јаче растројство, Краљ, са своје стране, настојавао је на све начине, да се на ситним и личним стварима не кида споразум. Моја је улога тада била везивати и спајати оно што се у несхватању значаја споразума тако лако кидало и разбијало.

Стјепан Радић је тога ради 16 маја у вече био примљен од Краља на аудијенцији, на коју смо дошли потом Павле Радић и ја. Разговор је трајао од 9.20 до 11 часова. Краљ је био о свему обавештен.

Тако је образована друга влада г. Узуновића, названа „радном владом“, у којој остаје све по старом, осим што на место Павла Радића долази д-р Станко Шибеник. Али у влади остаје и даље Никола Никић, што огорчава Стјепана Радића и целу странку. Важно је поменути да је овог пута Стјепан Радић настојавао и тражио улазак у владу г. Давидовића и демократа. Тако се прешло и прегазило преко једне интерпелације о корупцији. Настало је затишје. Али не за дуго.

Узнемиреност настаје због конвенција с Италијом, названих „Нептунским Конвенцијама“, по месту где су закључене. Радићевци, међутим, нису били расположени да се сагласе на њихово ратификовање, сматрајући их штетним за интересе народне. Стање у влади и у Скупштини било је све теже, нарочито због видне хетерогености и цепања међу радикалима, са недостојном кампањом против Пашића. Дакле, криза опет на помолу.

Д-р Момчило Нинчић, тадашњи министар спољних послова, тражио је 11 јула да се конвенције с Италијом изнесу што пре пред Скупштину. Отпор од стране ХСС према овим конвенцијама није се нимало крио.

„Дом“ од 16 јуна оштро критикује „Нептунске Конвенције“ овим речима: „Конвенције и посебне погодбе са Италијом садржавају такве установе које тешко вређају наш државни суверенитет, а исто тако тешко оштећује животне интересе наше државе, нарочито у Далмацији.“ Ово већ унапред опредељује став Стјепана Радића и његове странке. То је решило владу да одложи ове конвенције. Г. д-р Нинчић знао је с много такта да измирује спољну политичку акцију са унутрашњим моментима.

Међу радикалима у то време већ је увелико било раздора. То је одлучило да се 23 јуна јави, у тежњи за примирењем, најближи друг Пашића г. Аца Станојевић, који је својом беспрекорном некористољубивошћу уживао тада, као и сада, симпатије свих радикала. Његова акција имала је, унеколико, резултата. Настала је извесна примиреност. Али у Скупштину пренето је било узбуђење и протести споља, из народа, против Нептунских Конвенција, а било је у неким местима (у Сплиту 25 јуна) и демонстрација. И сам Пашић био је против тих конвенција и тражио да се одложе док се у те конвенције не унесу извесне измене.

Скупштина се 1 јула одлаже, на неодређено време. Али у народу одржавани су зборови. Радић, вративши се из Далмације, одржао је 6 јула седницу вођства на којој је одлучено да се тражи хитно до-

ношење аграрног закона за Далмацију, који се стално одлаже, а без кога аграрне невоље постају све теже и несносније. Ако се не донесе тај аграрни закон, ХСС наговештава напуштање владе. „Дом је тог дана донео и чланак Стјепана Радића, који, између осталог приказује значај и његову веру у споразум. У том чланку Радић каже: „Оно што треба да овом народу помогне то већ постоји. То је у првом реду наш Краљ, који нашу државу према иностранству заступа, а који је унутра учвршћује. прави народни Краљ! То сам ја истакао на скупштинама у небројеним варијацијама. Ту је онда народна влада, која помало постаје и сељачка. То је влада народног споразума. А народни споразум отворио је пут да та влада буде српска у Србији, хрватска у Хрватској, словеначка у Словенији, а у целој држави југословенска према вани“. Нико од политичких људи није тако свесрдно и универзално формулисао идеју споразума између Хрвата и Срба као Радић у то време. То је оно што је било главно у акцији његовој, то је дух споразума, који је са Стјепаном Радићем имао ону снажну динамику као јаке планинске реке, и која, на жалост, због тадашње хаотичне ситуације у Скупштини, због хетерогености састава и самих политичких тада клубова и целог парламента, није била ни искоришћена ни правилно упућена. Споразум је био направљен, али недостајало је људи виших концепција и ауторитета. И колико је тих ауторитативних личности било с наше стране (Пашић, Давидовића и др.), они су се ломили међусобном борбом.

До кризе друге владе г. Узуновића морало

је доћи због тога што се дејством неодговорних чинилаца држао у влади г. Никола Никић, дисидент Хрватске сељачке странке, и поред свих протеста Стјепана Радића. То је Радића огорчавало, као инат који му се чини, и није престајао да наглашава да не може у коалиционој влади радикала и радићеваца остати дисидент друге странке. На овај протест намерно се није обраћала пажња, док није опет дошло до кризе. Уклањање г. Никића из владе било је 8 октобра 1926 године, и тиме се образује трећа влада г. Узуновића, још увек на бази споразума.

До кризе ове треће владе дошло је опет на једној безначајној ситној ствари, на једном инциденту, који је настао, одмах затим, приликом учињене посете Загребу од стране чехословачких народних посланика. Ево у чему је то било. На загребачкој станици, на дан дочека, протоколарно није додељено Стјепану Радићу да поздрави чехословачке парламентарце, него их је својим поздравним говором дочекао д-р Крамарић, чији говор, по Радићевом мишљењу, није био ни у хрватском, па ни у југословенском духу, и због тога он му је добацио:

— Тако се говорило за време Аустрије!

Д-р Крамарић поправља се и наставља:

— Хрватски народ очекује чехословачку браћу братским срцем...

Стјепан Радић, плескајући, узвикује:

— Тако је! Живели!

Кад је својим поздравом наступио градоначелник Загреба д-р Хајнцл, кличе Радић:

— На здар Чеси! На здар Словаци!

Све тече лепо, одушевљено. Стјепан Радић, познат с великим братским осећајима према Чесима, свакако је био и највише одушевљен. После г. д-р Хајицла, тадашњи претседник чехословачког парламента, г. Малипетр, одговарао је на поздраве. Он се, како се чинило Радићу, сувише задржао речима на глорификацији рата, помињући само Србе, уз које су се борили и чехословачке легионари, а ни речју није помињао Хрвате. То се Радићу није свидело, те је опоменуо г. Малипетра, рекавши му да се он налази у Загребу у престолном граду Хрватске. И даље, кад је г. Малипетр, своцирајући непрестано заједничку ратну прошлост, говорио да ће се и у будуће Чехословаци и Југословени заједнички борити за своју слободу, Радић га је прекинуо речима у пацифистичком смислу:

— Заједно ћемо и на миру радити!

Кад је г. Малипетр наставио и рекао:

„... у корист словенског народа“.

Радић је додао, опет у духу пацифизма:

— И свега људског рода!

У томе је сав инцидент био, за што је и г. д-р Малипетр није био сасвим неодговоран. Стјепан Радић, поред тога, био је љут што је забрањено било истицање хрватске заставе, док је на београдској станици, приликом истог дочека било, каже Радић, четрнаест застава.

Овај инцидент, уствари, незначајан и без икакве везе са владом, дао је повода г. Узуновићу да поднесе оставку владе, без знања Стјепана Радића, само на основу извештаја у штампи и тобож поверљивих саопштења. Импутирало се Радићу да је уз-

викнуо: Ја сам овде господар! — и као да је тиме хтео намерно да повреди Краљеву владалачку суверену власт на хрватске земље.

За чудо је, да се могло и на томе разбијати споразум. Краљ, као и увек, у настојању да се одржи политика споразума, није хтео одмах, без знања и консултовања са Стјепаном Радићем, да прими и уважи оставку Узуновићеве владе. Ја сам по вишој жељи тада отпутовао у Загреб, где сам Радића затекао зачуђена, прочитавши тог јутра у новинама саопштење о оставци владе. Он је, после кратког разговора са мном и после обавештења како је дошло до кризе издиктирао телеграм за г. Узуновића ове садржине: „Видим да сте поднели оставку краљевске владе, али не знам ваших разлога за то. Но за случај да су томе разлози новинарске вијести и какве претпоставке које су абсурдне, то држим било би корисно и потребно мене чути. На тај начин даће се могућност да се све неоснованости уклоне у интересу више и здраве политике Народног Споразума. Ради тога долазим првим возом“.

И Радић је одмах кренуо за Београд. Ту се на аудијенцији све одмах разјаснило. Стјепану Радићу није требало много да утврди пред Краљем сву неоснованост новинарских вести и интрига на којима је тако лако, за тај моменат, раскинут био споразум.¹⁾ Видело се, на жалост, да су и најобич-

¹⁾ „Политика“ од 20 октобра 1926 године донела је чланак „Улога г. Мите Димитријевића за решење последње кризе“. Дајући о томе обавештења, „Политика“ је затражила од мене и интервју, из којег, нека ми је допуштено, саопштити ово: „У реду свих политичких питања — одго-

није интриге могле разбити политику споразума. Да је Краљ примио оставку, до тога би и дошло. Али настојавање Краљево у то време да се одржи политика споразума, по сваку цену, а коју је, уствари, он сам инаугурисао, било је јаче него што је о томе било свести код политичких људи, у свих шест влада г. Узуновића.

Људи који нису упознати ближе са узроцима тих константних криза у току свих шест влада г. Узуновића, обично бацају за то кривицу само на Стјепана Радића, на његов импулзивни карактер и на његове оштро изговорене речи на зборовима. То није тачно. Напротив, тачно је нешто друго, наиме, политика Народног Споразума, у то време, није вођена, како је требало, озбиљно и искрено, па у томе, шта више, нису били сложни сви политички људи ни у самој влади. Једно је мишљење у томе било г. Узуновића, а друго г. Воје Маринковића, а они се, и у многим другим стварима, нису слагали ни трпели. За политику Народног Споразума није било слагања, ни у самој влади, а још мање по клубовима. Нити је било за то добре воље, а заједничког плана за извођење те политике није

ворио је г. Димитријевић — највише ме је интересовало питање Народног Споразума Срба и Хрвата. Могу слободно рећи да сам у Народној скупштини био, у неку руку, предвесник те политике, која на крају мора да уђе у темеље наше државе. А кад је та политика дошла у фазу рушења на питањима безначајним и неозбиљним, а после тако кратког њеног трајања, пао ми је у део задатак да на основу одређених инструкција својим тактом и својом убедљивошћу допринесем колико могу и докажем своју преданост тој политици“.

уопште ни било. Изгледало је да је било главно да Радићевци држе у влади, да чине већину г. Узуновићевим владама, а најмање, или никако није било стварног рада на извођењу програмске сарадње Срба и Хрвата у духу споразума.

Нетачно је тврдити да је Стјепан Радић рушио споразум. Он је рушен унутра, у оном раздору који је био наступио у парламенту међу радикалима, у самом клубу, и који је све више растао у току свих шест влада г. Николе Узуновића. Треба рећи истину. То ће рећи и сама историја и факта. Радикали су се тада цепали, делили су се на две, на три групе; једни остајали уз Пашића, други против њега, на страни Узуновића. Узалуд је покретана акција за измирење. Партијска дисциплина тада је сасвимпустила. Пашић се повлачи 28 новембра. Криза настаје у пуном јеку. Оставка четврте Узуновићеве владе бива 7 децембра. Г. Узуновић ради на своју руку, без споразума са Пашићем за састав своје нове владе. У свом комунике-у шеф странке г. Пашић изјављује да није г. Узуновићу дао за то никакво поверење. У најближој околини г. Пашића тврди се да је г. Узуновић потпуно дисквалификован за вођење унутрашње и спољне политике због које је морао и демисионирати. То нагони г. Узуновића да 9 децембра врати мандат за састав владе. С друге пак стране од опозиције, нарочито од демократа, у Скупштини су стављане интерпелације о корупцијама једна за другом, наперене безобзирно против осетљивости и достојанства Николе Пашића. У јавности се води у том смислу спор између Драгише Стојадиновића, зета Љубе Јовановића, и Радомира Па-

шића. Све то растројава, огорчава и са главне ствари, са политике Народнoг Споразума, преноси се тежиште на другу страну, на недостојна прогањања, на убијање личних вредности. Историја ће утврдити одговорности многих политичких људи за сав овај политички разорни рад у влади, у парламенту, у јавности. Г. Узуновић, колико год да је имао такта, колико год да се старао, није могао да заустави тај раздор у партији. У то време, тако значајном за извођење на здравој основи политике Народнoг Споразума, на нашој страни — кажимо отворено и поштено — обаране су све политичке вредности, а партијски раздор и нетрпељивост долазила је до врхунца.

У таквом једном времену пуног међустраничног раздора и недостојног гажења преко прошлости једног највишег ауторитета, умире преко ноћ, у јутру, 10 децембра 1926 године, увређен и огорчен, шеф велике Народне Радикалне Странке г. Никола Пашић. Он умире у тренутку кад је изгледало да се после тих напада и раздора враћа свом снагом у политичку борбу. Смрт Николе Пашића симболични је датум нестајања једне снажне стваралачке демократије. Случај је био да сам те вечери, око 6 часова, био код г. Пашића, по његовом позиву, и видео сам га, иако старог, још увек у борбеном ставу. „Политика“ је од мене затражила последње утиске о Пашићу, што је тај лист сутрадан објавио: „Има једна мисао — рекао сам тада — која је г. Пашића дубоко захватила: то је мисао да он у својим старим годинама, после педесет године службе Отаџбини, мора да брани своју прошлост. И у тој од-

брани своје прошлости г. Пашић има нечег дубоко праведног и херојски снажног, као легендарни јунак, који је сачувао сву снагу своје борбене душе и сав бол, јуначки притајен, пред неразмишљеним ускопартијским интригама“.

После смрти г. Николе Пашића стање се у радикалним редовима и у клубу није ниуколико на боље променило. Напротив погоршало се. Нестало је смрћу Пашића највишег ауторитета, нестало је стожера. Губитак таког великог ауторитета, нестанак најзначајније политичке личности у радикалној странци и у нашој политичкој историји није, ни у општој жалости за њим, унео дух примирења међу његовим следбеницима. Напротив, треба праву истину рећи. Међу Пашићевим следбеницима понеки (В. Вукићевић, нарочито) показују више маха а мање обзира. У том се смислу развијају даље догађаји. Приликом отворене кризе г. Узуновић добија мандат 14 децембра, четири дана после смрти г. Пашића, а 22 децембра враћа га, да га опет сутра дан добије Криза траје 18 дана. Долази се до пете владе г. Узуновића. Бура у радикалном клубу. Оптужује се г. Узуновић да је образовао ту владу без консултовања клуба, на своју руку, и да је увео у владу људе, без сагласности с клубом, изван парламента, а међу њима и једног генерала (Светислава Милосављевића). Настаје расцеп клуба: с једне стране Пашићевци, с друге присталице г. Узуновића. Огорчене дискусије воде се. Пашићевци устају у одбрану парламентаризма. Гласало се: присутно је било од 129 посланика свега 94, од којих је 65 одобрило рад г. Узуновића, а 21 против. Ови су се обележили

као Пашићевци и стајали са Главним Одбором Радикалне странке, чувајући њене традиције. Тако је, приликом овог гласања, очајним обртом ствари и догађаја, Пашић, на двадесет дана после смрти, својом успоменом, својом идејном загробном личношћу, остао у мањини према живој личности г. Узуновића.

Ово и политички и симболички обележава једно доба, почетак једног периода, у којем се, истовремено отвара и задња криза политике Народног Споразума.

Напори су били велики да се очува споразум, нарочито од стране Круне.

О тој последњој кризи, не владе г. Узуновића, него кризе политике Народног Споразума између Срба и Хрвата ни сад, после 12 година, не бих имао шта друго рећи, него оно исто што је, у разговору са мном, донела „Политика“ од 31 јануара 1927 године. У том броју „Политика“ је донела ово саопштење: „Познато је да је у досадашњим односима између г. Узуновића и Стјепана Радића имао г. Мита Димитријевић једну живу и непрекидну улогу. Приликом последње кризе — каже се у „Политици“ — примећено је да је г. Димитријевић одлазио чешће у Двор а имао је и разговоре с Краљем. Обратили смо се сада г. Димитријевићу за мишљење о овој кризи питањем:

— Шта мислите о прекиду односа између г. Узуновића и Радића и о политици споразума?

— Људи се у политици разилазе, — рекао је г. Димитријевић — често и крахирају појединачно, али сама политика са њима не крахира... Ова поли-

тика споразума, и овако како се једва спроводи, даје доказа о благотворном свом дејству: унутра, у примирењу и духовном стапању широких народних маса, а споља у консолидовању државног угледа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

— То је заиста, велика политика. Како то људи не виде? Мислим да је сад г. Узуновић на једном ризичном путу. Он је досад био на великој линији, сад било би готово катастрофално, не само за њега него и за ток догађаја у земљи, да се спусти на уску путањицу, са које се ништа не види, нити се има пред очима онај светли и пространи хоризонт, којему се тежило и нишло. Ако то учини г. Узуновић, показаће да је мали политички човек“.

„Смело тврдим — наставио је г. Димитријевић — да ако нестане садашње непосредне сарадње већине Срба и већине Хрвата, у двама најјачим народним странкама, свака друга политика биће негативна по државу, а катастрофална ако се, по злу, буде спроводила супротна политика.“

Догађаји касније дали су ми за право да су моја предвиђања била тачна и на време казана.

— Зар ви мислите, г. Димитријевићу, да може остати стара ситуација?

— Досад је било пет криза, и увек се враћало истој политичкој основи споразума са Хрватима. Ова политика споразума јача је од свих криза, она ће их све надживети. Може се, шта више, рећи да и на супрот људи, ова политика споразума створиће решење сама себи, и наћиће способније људе с наше стране. Ако не сад, свакако доцније, ова ће се политика морати обновити, наметнуће се кадтад

сама собом и држави и политичким људима. Што доцније то буде, биће све теже, а за државу губитак све већи.

— А како г. Радић гледа на све то?

— Моја је улога била да између г. Радића и наше стране стварам и одржавам, у интересу наше државе, основу солидарности у акцији. Лично сам имао у томе тешкоћа, и непријатности, па сам и вређан. Мора се све отрпети. Главна је циљ. Као и раније и сад сматрам, кад би било с наше стране независнијег рада, кад не би било на путу још пуно заблуда, а више искрености, кад би се изгубио утицај уских партијских схватања, прогањања, нетрпељивости и оптуживања, неоснованих врло често, кад не би било ове искључивости, и кад би се с наше стране знало више о хрватској прошлости, и дало Хрватима, као нацији, више признања, кад би, место свега тога, било више хладнокрвности, а нарочито више међусобног обзира с обе стране, и кад би, најзад, у нашој кући било више слоге, а не овог страначког раздора, уверен сам да би се ова политика споразума изводила и без потреса, са више стварног реда.“

Свему овом мишљењу немам ни сад ништа ни додати ни одузети. Предвиђања су била тачна и пут је указиван јасно куд идемо, ако се, свакако на штету консолидовања државе наше, разбије Народни Споразум Срба и Хрвата. То се и десило на крају пете владе.

Тадашња криза споразума са Хрватима продужила се и даље од 1927 године кроз свих ових пропуштених дванаест година. То је за наш државни живот изгубљен читав један период.

ПОСЛЕ РАСКИДА СПОРАЗУМА

Шеста влада г. Узуновића, образована 1 фебруара, била је већ без учешћа Радићеваца у њој. Поред г. Узуновића у њој су била сва три крила подвојених радикала заједно са клерикалцима. И не положивши заклетву ову владу г. Узуновића напуштају г. Миша Трифуновић и Милорад Вујичић са изјавом да нису били ни дали формални пристанак за улазак у њу. Ни ова шеста влада г. Узуновића, последња у низу његових влада, није се дуго одржала. Од почетка била је у сталној кризи. Иако је њен претседник 10 априла давао изјаве у јавности да нема кризе, ни оставке, није прошло ни пет дана после тога, она већ пада с власти.

Нову владу саставља г. Веља Вукићевић. Она је обележена као као „радна и изборна“ влада. Не излази пред Скупштину ни са каквим програмом. Бива одложена одмах по саставу до 1 августа. Али и пре истека тог рока Скупштина је била распуштена 15 јуна. Нови избори врше се 11 септембра. Мислило се да ће нови избори побољшати стање у Скупштини. До тога није дошло. Остали су и даље исти сукоби, исти раздор. Између Главног Одбора Радикалне странке и Веље Вукићевића долази до оштрог сукоба. Главни Одбор излази са оштрим меморандумом против њега и његове владе. Тај меморандум, истина, остаје без резултата. Г. Вукићевић не обзире се ни на шта, наставља да влада, објављујући да ће његова влада дуго трајати. Не привољева се он, како се заветовао цар Лазар, царству небескоме, већ царству земаљском. Тако је го-

ворио г. Вукићевић, хотећи тиме да нагласи да неће имати много обзира о парламентарним скрупулама. И, заиста, он нити долази у Скупштину, нити придаје какву важност њеном раду. Остају без одговора надлежних министара десетине интерпелација и око 80 питања упућених Скупштини од стране посланика ХСС.

И тако односи у Народној Скупштини све се више заоштравају. Сваки рад у њој постаје немогућан. На једној је страни влада г. Вукићевића. Против ње је опозициони блок са Давидовићем и Радићем на челу. После кратког времена иступају из блока демократи и уласком у владу прилазе г. Вукићевићу, стварајући са њим „тврди град“ како се тада говорило са њихове стране.

Међутим, на другој страни, већ је била створена коалиција Радић—Прибићевић, названа *Сељачко-демократска коалиција*, која од тог доба до данас претставља један неразривни блок снаге. На челу ове коалиције наша су се два стара пријатеља из младости, Стјепан Радић и Светозар Прибићевић, обојица необично борбеног и живог карактера. Они воде жестоку борбу са владом г. Вукићевића, како се ретко видела, и у парламенту, и на безбројним зборовима, и у јавности. Сва њихова акција у народу пренела се на другу страну Дунава, Саве и Дрине, у тзв. пречанске крајеве. На стотину зборова, где се окупљало по десетак и више хиљада људи, иступали су заједно, до јуче огорчени противници, Радић и Прибићевић. Програмска основа нађена је сад међу њима.

Сва ова усталасаност из народа пренела се у Народну Скупштину. Ту се видела борба крајње раздражености која је достигала до безумља и претила пролићем крви, до чега је фатално и дошло 20 јуна 1928 године. Злочиначком руком избегумљеног посланика Пунише Рачића тога дана куршумима из парабелума смртно су оборени, усред Скупштине и за време скупштинске седнице, Павле Радић и Ђура Басаричек, а тешко је био рањен и Стјепан Радић, који је од задобијене ране умро 8 августа 1928 године.

† СТЕПАН РАДИЋ

Смртно оборен Стјепан Радић, умирући оставља за собом, као апостол, своју политичку науку о сељачком дому и о сељачкој држави, о слободној хрватској домовини и слободном хрватском народу.

За живота је Стјепан Радић својим духом и сељачком народном политиком освојио сва села у Хрватској, а после смрти приступили су му и сви хрватски градови. Тако је умирући Стјепан Радић сабрао у један покрет и села и градове. И после смрти, дух Стјепана Радића наставља да води не више једну странку, него цео један народ. Мало је рећи за Стјепана Радића да је био само вођ и учитељ хрватског сељачког народа, он је био и његов духовни препородитељ у свима правцима и политике и етике. Он је својим листом „Сељачки дом“, „Народним Валом“ и многим својим публикацијама научио хрватске сељаке да читају своје новине, своје народне књиге, да сами политички мисле о

своме сељачком дому и својој домовини. Стјепан Радић био је речју, књигом и делом свестрани и велики народни трибун, и највећи који је на политичком пољу делао међу Јужним Словенима. Ни један наш политички човек, изузимајући Пашића, није око свог имена створио толико вере и поуздања народног колико је то учинио Стјепан Радић у свом хрватском народу.

Оних дана кад је Стјепан Радић, од смртно добијене ране, умирао у Загребу, слушао сам сабране хрватске сељаке, његове посланике, ту у соби до његове самртне постеље, како су са страхом и шапатам говорили: „Само нека нам Стипа остане жив, па све ће добро проћи. Ако се њему штогод деси, биће недогледне несреће.“ А други су, још с мало вере, додавали: „Све док је Стипа жив — биће добро, ма што било“.

Слутња се испунила. Умро је Стјепан Радић. Настало је једно тешко време у односима између Хрвата и Срба. И оно траје већ десет година, без излаза из ове мучне ситуације и без решења тако дуго одлаганог судбоносног хрватског питања.

Д-р ВЛАДИМИР МАЧЕК

После смрти Стјепана Радића његов наследник у вођству странке, као председник, постаје г. д-р Владимир Мачек. Он долази на тај положај по избору са претежном вољом сељаштва у хрватском заступству.

Д-р Мачек је примио највиши завет свог великог вође. Он је предано и без колебања продужио његову политику. Д-р Мачек то чини конзеквентно и храбро, примајући уз то и све жртве. Два пута је био доведен пред суд за заштиту државе, први пут ослобођен као некрив, други пут осуђен на три године и помилован од Кнеза Павла после више од две године издржане казне. Г. д-р Мачек има, поред своје политичке чврстине, и своју оптимистичку филозофију, леп хришћански морал и веру у победу правде, која увек мора доћи. Његова је политичка и морална снага у чврстом и некомпромисном ставу. Његова је борбеност у конзеквентности његових одлука. Д-р Мачек већ годинама остаје на истој линији, без суштаја и без компромиса. Не саблажњава га пролазна власт. Не улази у политичка надмудривања. Нема изазивачког у свом држању, ни у речима. Али не подаје се нити изазивањима с друге које било стране. Остао је стално на гледишту чувања наше државне заједнице и неповредимости наших заједничких државних граница. Слободна Хрватска — по идеји д-р Мачека — не значи кидање с државом.

За ових десет пуних година после смрти Стјепана Радића хрватски народ признао је д-р Мачека за свог вођу, с највишим поверењем.

Као носилац земаљске листе, у два избора, 5 маја 1935 и 11 децембра 1938 год., д-р Мачек, као политичка личност, оно што није био случај са Стјепаном Радићем, прелази са опсега своје раније уже изборне територије на територију целе наше државе. За листу д-р Мачека два пута гласало се

у целој земљи: првих избора пало је за његову листу 1,100.000, а других избора 1,336.000 гласова. Ако се хоће да гледа тачно и непристрасно, треба у томе видети једно демократско уопштавање у личности д-р Мачека солидарности свих наших заједничких погледа о консолидовању наше заједничке државе. И ако се тако посматра, исправно и тачно, долази се до закључка да политичка личност д-р Мачека не разједињује, него, напротив, почиње да уједињује Србе, Хрвате и Словенце.

Зар то није потврђено оним сјајним дочеком д-р Мачека у Београду, који му је тако спонтано приредио српски народ, наш сељак, наш грађанин, с ове стране Саве, у огромним масама од преко сто хиљада људи. Мени се чинило као да је наш народ с ове стране чекао ову посету, коју је д-р Мачек учинио престоници као вођ Хрвата, да у овом топлотом и одушевљеном сусрету, даде израза своје жеље за свеопштим и коначним измирењем Срба и Хрвата, најзад, после десет протеклих година од проливања крви најбољих хрватских синова у Скупштини, а за који злочин српски народ, истина, није носио ни најмање одговорности, али је у души ипак осећао тежину од тог безумног крвавог чина.

Поред политичког, ово је био и дубоко етички ефекат, морална добит од Мачекове посете и његовог дочека у Београду.

Време је да се говори истина. Време је да једном изађу на видик све чињенице, онакве какве јесу. То је начин којим се отвара пут коначном решењу хрватског питања.

6 ЈАНУАР 1929

После крвавих догађаја у Скупштини отворена је криза владе Веље Вукићевића. Кризу је отворио г. Љуба Давидовић, шеф демократске странке, која је, створивши такозвани „тврди град“, била у коалицији са радикалима Веље Вукићевића. У консултовању за образовање нове владе Сељачко Демократска Коалиција није хтела узети учешће. Г. Мачек је то образложио овом кратком изјавом: „Према закључцима своје Скупштине од 1 августа Сељачко Демократска коалиција не признаје ову Народну Скупштину у којој је проливена крв заступника хрватског народа, па ни владу из те скупштине. Према томе разуме се да не могу чланови СДК учествовати у том консултовању у њиховим кризама. Али како СДК стоји на гледишту Народ и Краљ, само се по себи разуме да су вође СДК били приправни као и увек тако и сад, изложити Краљу своје гледиште на решење, не парламентарне и владине кризе, него државне кризе.

У таквој збуњеној ситуацији подељена су била мишљења за излаз из ње. Једно је било мишљење приврженика Тројне Коалиције, на челу са Вељом Вукићевићем, који су још увек констатовали да је излаз из ситуације — образовање владе тројне коалиције (дакле без демократа Љубе Давидовића), а друго је мишљење, да се иде на изборе, чиме би се задовољио један од захтева СДК и створила би се могућност за бржи и успешнији споразум. Тиме би отпао један од приговора из Загреба да се Хрвати неће вратити у Скупштину где се пролила 20 јуна крв њихових вођа. Слободним изборима добила би

се скупштина, којој се из Загреба не би могло више пребацити да није прави претставник народа.

Ниједно од ова два мишљења није преовладало. Није дошло ни до обнове владе Тројне Коалиције (Вукићевић—Корошец—Слахо) ни до избора. Дошло је до владе д-р Корошца.

Од 30 децембра 1928 год. кад је г. Корошец поднео оставку, сви политички кругови налазили су се у ставу очекивања одлуке Круне. Решење кризе прелази већ у акутну фазу доласком д-р Мачека и Светозара Прибићевића у Београд на позив Краља. Унапред се знало да ни г. Мачек ни Прибићевић неће водити никакве политичке разговоре ни са којом странком. Такву је одлуку био донео сам извршни одбор Селачко Демократске Коалиције у Загребу. У „Народном Валу“ д-р Јосип Крњевић, секретар Хрватске Селачке Странке, објашњавао је да је „до кризе дошло због свађе између демократа Љубе Давидовића и радикала Веље Вукићевића, а д-р Корошец требало је, као католички свећеник, својим ауторитетом да покрије убиство и проливену крв хрватских вођа“.

Од стране пословног одбора СДК саопштено је јавности: „Претседници СДК иду у Београд једино зато да Краљу изложе гледиште СДК на ситуацију, а не да тамо праве ма какве страначке комбинације.“ Даље је од пословног одбора СДК саопштено: Држећи се познате паролe „Краљ и народ“ вођство изложиће само своје гледиште Краљу и пустити после тога да се створе предуслови који су потребни за даље нормално развијање ситуације. Предуслови су: Са претставницима странака престављених у данашњој Народној Скупштини не може

бити ни разговора; други предуслов су слободни избори. И тек после избора када би вођство СДК видело намеру и могућност потпуне промене система владања у држави, тек онда повели би се разговори на фактичном остваривању једне нове комбинације.

Г. Мачек и Прибићевић, позвати на аудијенцију, дочекани су били на станицу овацијама од масе сабраног света, међу њима великог броја студената. Обојица, и г. Мачек и Прибићевић, примљени су били на аудијенцију сваки посебно 4 јануара. Г. Мачек, после аудијенције дао је за „Народни Вал“ ову изјаву:

„Кад сам био упитан шта мислим о ситуацији и о кризи, ја сам одговорио да се ова криза не да решити без потпуног преуређења државе. Упозорио сам и на закључке СДК од 1 колхоза прошле године, а кад сам био позват да те закључке конкретизирам, рекао сам: *Да тражимо успоставу државно-историјских и културно-историјских територија са сабором и потпуном легислативом и егзекутивом т.ј. са законодавном и извршном влашћу.*“

Ова изјава г. Мачека, дата непосредно после аудијенције, одговара свакако изјави датој и на самој аудијенцији. Изјава је била и сувише експлицитна и становиште јасно.

Г. Светозар Прибићевић примљен је на аудијенцији истога дана у 4.40 после подне. На аудијенцији задржан је био тачно пола часа. На изласку са аудијенције дао је јавности овакву изјаву:

„Ја сам предложио Краљу да се данашња криза реши ревизијом Устава, јер то није обична криза, него је то криза државног система. Изложио сам гле-

диште да се ревизија Устава треба да креће у оквиру који је дала СДК својим познатим закључцима од 1 августа 1928 године.

„Саветовао сам Краљу — даље је рекао г. Прибићевић — да се користи правом које му даје Устав и да постави владу која ће ставити уставне промене на дневни ред и одмах расписати изборе за Уставотворну Скупштину.“

После ових аудијенција двојица преставника СДК следовале су аудијенције г. Давидовића и Веље Вукићевића.

Г. Аца Станојевић, на челу радикала Пашићеваца, био је примљен на аудијенцији уочи дана доласка у Београд г. Мачека и Прибићевића. Он је заступао гледиште да је тадашња Народна Скупштина неспособна за какав било озбиљан рад и да је треба распустити. Међутим, г. Вукићевић је убеђивао да треба задржати владу Тројне Коалиције (без демократа).

У тражењу излаза из заиста тешке ситуације предлагало се, од стране д-р Мачека, Прибићевића и Аце Станојевића, да се образује једна административна влада, која ће уживати лично поверење Круне и која би извршила изборе. Изборни мандат морао би бити за Уставотворну Скупштину, какву су предлагали Д-р Мачек и Прибићевић. Али, најзад, избори би могли бити и за обичну Скупштину, како је предлагао г. Аца Станојевић, што је било прихваћено и у Зегребу.

Из редова радикала г. В. Вукићевића говорило се да нема разлога који би тражили образовање ка-

кве било нове владе, него треба одржати на власти исту владу ма и са демократима г. Давидовића.

Чудно је да је уочи 6 јануара 1929 године, у тадашњим владајућим круговима, постојало више него оптимистичко уверење да влада В. Вукићевића остаје на власти и даље у свом ранијем четврто коалиционом ставу (Вукићевић—Корошец—Д-р Спахо—Давидовић) или бар у тројној коалицији, без Давидовића. Прича се да В. Вукићевић никако није веровао и насмејао се кад му је неко рекао да може место њега доћи на власт један генерал. Али наговештавани генерал у лицу г. Петра Живковића дошао је, сутрадан, 6 јануара са својом владом на челу режима који је укинуо Устав од 28 јуна 1921 г. и распустио Народну Скупштину од 11 септембра 1927 године.

Са шестојануарским режимом настаје нови период у нашем политичком животу.

Нећемо улазити у детаљно разматрање шестојануарског режима, нити је томе време, нити је за то погодан моменат. Задржаћу се само на констатацији да је у зачетку шестојануарског режима краљева замисао била много либералнија и сасвим друкчија него што је касније била извођена у сукцесивним владама Пере Живковића, Војислава Маринковића, Милана Сршкића и Николе Узумовића.

Од замисли до дела увек има један велики пут суптилних метода и процедура. Сви ти људи којима је тада поверена државна управа сматрали су да им је задатак ингурирати и завести нов режим као диктатуру. Питање је: Да ли је то била и почетна Краљева замисао?

У једној изјави тих дана Краљ је рекао:

„Далеко сам од тога да у земљи уводим режим ауторитета без контроле (т.ј. диктатуру). Ја намеравам да ускоро земљи дам праву демократију и прави парламентаризам. Ја желим да земља ужива више слободе и своју вољу независније да изрази него што је то могла у прошлости.

Манифестом од 6 јануара Краљ није порицао парламентаризам, напротив, рекао је: „*Парламентаризам је по традицијама од мога незбрваљеног оца остао и Мој идеал.*“

Краљ није негирао ни националне индивидуалности Срба, Хрвата и Словенаца. „*Морамо да спремимо један режим децентрализације, способан за живот*“ — и затим каже: „*Хрвати ће и даље бити Хрвати, Срби неће престати да буду Срби, а Словенци остаће Словенци*“.

У својој зачетној мисли, дакле, Краљ није помишљао на форсирано поништење народних индивидуалности, као што није мислио ни на завођење диктатуре, ни на поништење демократије и парламентаризма.

Архитект је добро замислио свој грађевински пројекат, али лоши су били мајстори који су тај пројекат изводили.

У политици, као и у животу кад се тражи излаз из једне мучне ситуације, каква је заиста била настала 1928 године, после пролића крви хрватских вођа у Народној Скупштини, у оној психози међусобних неспоразума и сукоба на свему и свачему, наметала се мисао како прекинути тај фаталан период и како, после једног предисаја, поћи новим путем, који је, унапред био обележен, самим Краље-

вим речима, у либералном духу. Парламентаризам није негиран, слобода и народна воља није угрожавана, народни индивидуалитет Хрвата, Срба и Словенаца није порицан, децентрализам је наглашаван као апсолутна реформна потреба унутаршњег државног уређења, режим ауторитативан — по речима краљевим — био је далеко од сваке помисли, демократија је признавана као једина здрава основа народног напретка и мира. Све се то прокламовало тих дана у Краљевим речима. То је све у Загребу било примљено са одобравањем, а нарочито укидање Видовданског Устава, што се тамо сматрало да је извршено и по жељи Хрвата.

Нас овде интересује отсућност Хрвата у насталом заједничком политичком животу, отсућност неоспорне већине Хрвата која је остала у нераздвојној вези са Хрватском Сељачком Странком и њеним вођством. Та отсућност трајала је дуго. Ниједна влада у овом другом десетогодишњем периоду после фаталне 1928 године, није успела, а већим делом није ни покушала, да дође до споразума са Хрватима, па нити је за то тражен пут ни додир. Напротив, настаје доба интернација, суђења по закону о заштити државе. У интернацију пада и сам д-р Корошец. Д-р Мачек био је једном суђен и пуштен као некрив, други пут осуђен на три године. Али помиловањем Мачека од Кнеза Намесника отвара се перспектива за боље односе за лојалне разговоре и непосредно консултовање највишег фактора са неоспорним вођом Хрвата.

Доласком г. Богољуба Јевтића на власт, са помиловањем Д-р Мачека, као да је наговештаван пре-

кид са прошлошћу ранијих влада од Петра Живковића до Узуновића. Г. Јевтић, истина, раскинуо је са људима ранијих влада, али не и са њиховим методама. Наговештавана је „смена генерација“. То је била више фраза него политика. Треба рећи истину: г. Јевтић, дошавши на власт, имао је свакако и добре воље и искрене намере, али није имао одређеног политичког плана. Његова кратковремена влада није имала ни јединствени програм, него је у томе програму било од свега по нешто према случајним људима у влади. Та је влада била и за корпоративни систем, и за смену генерација, и за фашизам (више фразом него делом), а све то без довољно замаха, без личне снаге ни једног члана владе и без јединства акције у влади. Изборна парола инспирирана је пијететом трагичне смрти Краља Александра у речима „Чувајте Југославију!“

После избора (са 1.700.000 добијених гласова према 1.100.000 гласова Удружене опозиције са г. д-р Мачеком као носиоцем листе) влада г. Јевтића пада с власти не успевши, после избора предништва, да изабере ни скупштинске одборе.

За владе г. Јевтића хрватско питање није ни додиривано нити узимано у претрес. Напротив, она је сматрала да хрватско питање и не постоји уопште. Изван југословенства и Југословена у држави Југославије не постоји ништа друго. Нема ни Срба, ни Хрвата, ни Словенаца: има само Југословена. У томе је била сва догма и сва политика владе г. Јевтића, која се у свему и свачему везивала за завет Краља Мученика.

**ПИСМО Г. АЦЕ СТАНОЈЕВИЋА, ПРЕДСЕДНИКА
ГЛАВНОГ ОДБОРА Б. РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ
УПУЋЕНО Г. МИТИ ДИМИТРИЈЕВИЋУ**

Књажевац 24 фебруара 1938

Поштовани г. Мито...

*Добио сам стенографске белешке о
вашем говору о споразуму. Ствар сте објективно обра-
дили. Ваш ће говор јамачно доспети до ширих маса које
имају уши да чују истину и очи да виде ствари какве јесу.
Поздравља Вас срдечно и поштује*

А. М. Станојевић

Књажевац, 24 фебр. 1938

Поштовани г. Мито,

Добио сам стенографске белешке у којима је садржан ваш говор о споразуму. Ствар сте објективно обрадили. Ваш ће говор јамачно доспети до ширих маса које имају уши да чују истину и очи да виде ствари какве јесу.

Поздравља Вас срдечно и поштује

А. М. Станојевић

СПОРАЗУМ УДРУЖЕНЕ ОПОЗИЦИЈЕ СА ХРВАТИМА

У току целе 1937 године било је сталног и врло интимног контакта између шефова и претставника Удружене Опозиције и г. д-р Мачека. Радило се с највише добре воље да се нађе јасна и одређена основа за споразум Срба и Хрвата. Циљ је био свих претставника Удружене Опозиције и г. д-р Мачека олакшати висока настојања Њ. В. Кнеза Намесника који је већ пре тога, на више састанака са г. д-р Мачеком, и с највишим ауторитетом, мудро и срдечно отварао пут за споразум између Срба и Хрвата. Историја ће забележити сав велики значај ове највише иницијативе Њ. В. Кнеза Павла на стварању, у једном тешком времену, позитивне основе за коначно решење хрватског питања и Народног Споразума Срба и Хрвата.

*

Народни Споразум са Хрватима, закључен 8 октобра 1937 године између д-р Владимира Мачека, у име Хрвата, с једне стране, и Удружене Опозиције, с друге стране, потписан је у име Срба од г. Аце Станојевића, као претседника Главног Одбора Радикалне Странке, г. Љубе Давидовића, као вође демократа и г. Јована Јовановића, шефа Земљорадничке Странке. Сва Удружена Опозиција, претстављајући три српске народне странке, и свих Хрвата са д-р Мачеком на челу, одобрили су овај Народни Споразум, који садржи стварну основу за здраву политичку и културну сарадњу Срба, Хрвата и Сло-

венаца и за правилни национални, политички и културни развој и напредовање наше државе.

По својој садржини овај Споразум са Хрватима јасан је за све и одређен. У смисао овог Споразума и у значај његове политичке садржине не могу ући само људи уског схватања о држави и о народу. Његов велики значај не могу схватити ни они људи, који су шовинисти и који не признају Хрватима оно што је национално хрватско у њиховој прошлости и што чини и њихову снагу у овој држави. А сви који имају шире схватање о демократији, и који Хрватима признају њихову народну индивидуалност, могу лако ући у смисао политике закљученог споразума између Срба и Хрвата.

Ради што бољег схватања закљученог Споразума од 8 октобра 1937 године са Хрватима, ја ћу на овом месту објавити извесна документа, која досад у јавности нису била објављена. Та документа добио сам од г. д-ра Милана Гавриловића да их први пут објавим у Народној скупштини, што сам и учинио својим говорим за време прошлогодишње буџетске дебате. На тај начин омогућено је било у Народној скупштини, а сад први пут и у широј јавности биће омогућено, да се о закљученом Споразуму створи јасно и правилно мишљење.

Свима је познат текст споразума закључен између Удружене опозиције и Сељачке демократске коалиције и ја ћу одмах прећи анализи тога споразума.

Првом тачком тога споразума утврђује се и сам дух споразума. Он се заснива на принципу демократије по коме се народни суверенитет сматра сто-

жером сваке државне организације „а народ извором сваке јавне власти“.

На тим принципима увек је стајала и развијала се наша држава, по којима народ је извор сваке јавне власти.

Даље се у Споразуму тврди да је Устав од 28 јуна 1921 године донесен без Хрвата. То је тачно. Затим се каже да је Устав од 1931 године у прогностима са основним демократским начелима. И то је тачно.

У тачци 3 каже се „да је неопходно да се уведе нови уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине и који би се створио као заједничко дело Срба, Хрвата и Словенаца. Није ли то основано?“

До момента увођења новог уставног поретка има да се прогласи „Привремени основни закон Југославије“, којим се у исто време Устав од 3 септембра 1931 године укида.

Питање се поставља: Какав је и шта садржи тај „Основни закон“? Јавности није био досад познат овај „Основни закон“ нити је био досад објављен у штампи. Саопштавам га сад привнут у јавности од тачке до тачке, а затим ћу га и анализи подврћи. Уверен сам да ћу успети да убедим сваког добронамерног о том да овај привремени „Основни закон“ значи само добитак за здраву и стварну заједницу и сарадњу Срба и Хрвата у држави.

Тај основни закон садржи ово:

„Чл. 1 — Краљевина Југославија је државна заједница Срба, Хрвата и Словенаца. Она је наследна, уставна и парламентарна монархија.

„Чл. 2 — У Краљевини Југославији влада Краљ Петар II из династије Карађорђевић. Њега наслеђује његово мушко потомство по реду прворођења.

Даље се каже:

„Краљ је врховни претставник државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца.

„Краљ је врховни заповедник војске.

„Краљева је личност неприкосновена“.

Чл. 4 — Сви су грађани Југославије пред законом једнаки. Сви уживају подједнаку заштиту власти. Не признају се ни племства, ни титуле, нити каква преимућства по рођењу.

„Лична слобода грађана Југославије зајемчена је. Нико не може бити узет на одговор нити притворен нити ма од кога лишен слободе осим у случајевима које је закон предвидео. Стап је неповредан, сем у случајевима које је закон предвидео и на начин како је закон предвидео. Неповредна је тајна писана, телефонских и телеграфских саопштења, осим у случају кривичне истраге и рата.

Свакоме југословенском грађанину слободно је изразити своје мишљење путем речи, живе или писане, сликом и другим средствима.

Грађани Југославије имају право удруживања, збори и договора.

Слобода вере и савести зајемчена је.

Овим одредбама наша држава враћа се у праве политичке и грађанске слободе, чиме се наша држава увек одликовала и поносила. Истим одредбама признаје се Народна Династија Карађорђевића као најизразитији историски фактор народа и државе,

који са народом, као што је увек било у прошлости, дели у пуној сагласности суверену власт у држави.

Шта даље садржи тај основни закон? Као излаз из садашњег тешког стања овај Основни Закон поставља потребу Уставотворне скупштине.

Чл. 5 — „*Велика Народна Скупштина донеће уставне законе о унутрашњем уређењу земље. За сваки уставни закон, да би као такав важио, мора гласати у Великој Народној скупштини већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца, народних посланика Велике Народне скупштине.*

А последњи став у члану 5 гласи:

„*Велику Народну скупштину чине посланици изабрани општим, тајним, непосредним и једнаким гласањем*“.

Ова одредба, садржана у чл. 5 предложеног Основног закона, утврђује један принцип, потпуно демократски, да не може бити ни говора о Уставу, који треба да задовољи и Србе и Хрвате и Словенце, ако се тај Устав не донесе *вољом већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца*. Зар ово није оправдано? Устав од 1921 године морао је најзад бити укинут 6 јануара 1929 године јер није био ни створен нити изгласан подједнако од већине Срба, Хрвата и Словенаца. А Устав од 1931 године био је октроисан. Шта је, дакле, природније него држави дати један Устав, који ће бити израђен, створен и одобрен подједнако од већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца.

Последњи став чл. 5 утврђује у духу демократском, принцип да се избор народних посланика има вршити општим, непосредним и тајним гласањем.

Зар и влада г. д-ра Милана Стојадиновића, доведена на власт од Главног Одбора Народне Радикалне Странке, није унела у свој политички програм хитно доношење три политичка закона: *о слободи штампе, о слободи удружења, збора и договора и нов изборни закон са тајним гласањем?*

Влада г. д-ра Стојадиновића, по тој обавези тражила је и добила овлашћење од Народне скупштине да може хитним поступком потпуно слободно и независно и од саме скупштине донети ова три политичка закона. Али за три и по године своје владавине, она није донела, нити је мислила донети ова три политичка закона за која се била обавезала и пред Главним Одбором Радикалне Странке и пред Народном скупштином. У томе је и почетак његовог разилажења са Главним Одбором б. Радикалне Странке. У томе ће бити и крах његове владе.

Наставимо сад потребну анализу Основног закона и обазримо се на сву ону критику која се подизала од стране д-ра Стојадиновића и његових људи против Споразума закљученог између Удружене опозиције и г. д-ра Мачека.

Постављало се у владиној штампи питање: Како ће се и да ли се може већином Срба, већином Хрвата и већином Словенаца доћи до сагласности у Уставотворној Скупштини у питању о садржини новог Устава и о новом унутрашњем уређењу наше државе на основи тог Устава?! И шта ће бити ако не дође у Уставотворној Скупштини до тог споразума? На то је најбоље одговорио сам д-р Мачек. Он је рекао: *Докле се год у Скупштини не постигне сагласност о једном бољем, практичнијем и корисни-*

јем уређењу, остаје данашње стање, остају данашње бановине“.

Према томе земља ни једног тренутка неће остати без Устава. У случају да се не постигне споразум о унутрашњој подели и унутрашњем уређењу наше државе, остаје и даље овај основни закон са садашњим системом бановина и тај се систем, понављањем, може изменити вољом већине Срба у парламенту и пуној сагласности са Круном. Шта боље и шта више тражити од д-р Мачека?

У сваком случају, погледајмо, шта се добива и шта је несумњиво да се добија? Добива се д-р Мачек у Краљевској влади. А то свакако нешто значи: д-р Мачек у Краљевској влади. То врло много значи, јер је несумњиво, да је д-р Мачек неоспорни вођа свега хрватског народа.

Споразумом добијају се, дакле, хрватски посланици у Народној скупштини да после десет година одсутности, у миру и слози, раде на доношењу Устава, заједно са Србима и са Словенцима, Устава који ће бити народни Устав и Хрвата и Срба и Словенаца.

А шта се замера? Замера се што се овим основним законом укида данашњи Устав.

Нећу се упуштати у тумачење да ли данашњи Устав има свој правни основ зато што је октроисан, или га нема. Али мислим, да би и онај, који га је дао, кад би му пришли Хрвати и добронамерно рекли: „И ми се осећамо равноправним грађанима, и желимо да учествујемо први пут у изградњи уставног уређења“, да би он први казао: „Изволите да радимо заједно у пуној сагласности и споразуму, а

Потписници Народног Споразума: Љуба Давидовић, д-р Владимир Мачек, Аца Станојевић и Јован Јовановић

без обзира на форму, како ће се почети заједнички рад: да ли на основу данашњег Устава или на основу овог основног закона.

Ја сам у више прилика могао лично констатовати духовну одлучност блаженопочившег Краља Александра, кад год се радило о споразуму са пок. Стјепаном Радићем. Ја сам имао прилике да видим често и отпор покојног Краља, кадгод се ишло за тим да се споразум разним интригама поруши, народни споразум који је једва створен. Ја знам какве су све изношене денунцијације против Стјепана Радића. А ником не може бити непознато да се још теже денунцијације доносе сад и против др. Мачека? Говорило се и тврдило пред изборе 1935 године, да ће д-р Мачек одмах после избора објавити проглас о оцепљењу Хрватске; да је Италија обећала самосталној Хрватској Ријеку, Трст и Пуљ; да Мачекову акцију помажу неке стране силе, да Америка даје новац за оцепљење Хрватске и да ће доћи за то на позив д-р Мачека плебисцитарна контрола из иностранства итд. Ја сам имао прилике за времена пок. Стјепана Радића, да побијам на највишем месту кишу и град таквих недостојних денунцијација против Радића и Хрвата. А имао сам прилике и да видим како се поносито држи пок. Стјепан Радић према свима тим интригама, и како сад и д-р Мачек на све то и не реагује. Али све те клевете противу Радића, и сад противу Влатка Мачека, биле су слабе да разбију компактност Хрватске сељачке странке. Ја сам увек тврдио да је Стјепан Радић за Круну представљао најјачу политичку личност. У почетку са тим и таквим тврђењем био сам усамљен. Али време

је показало да сам имао право. А треба ли нарочито истицати сав политички ауторитет и важност г. д-ра Мачека. Он је, заиста, вођ Хрвата, али не вођ по команди, какав се намеће г. д-р Милан Стојадиновић, него прави вођ народни. Он данас представља за односе са Хрватима најзначајнију политичку личност у држави, с којом се мора рачунати ако се жели озбиљна политичка сарадња са Хрватима и консолидовање наше заједничке државе.

Да се вратим даљој анализи „Основног Закона“, поводом свих напада на Споразум.

Каже се и то: да би доношењем „Основног Закона“, који би представљао привремени Устав, извршен био неки државни удар.

Одговор је на то овај: О државном удару у овом случају не може бити ни говора. Јер овај „Основни Закон“ имао би бити предложен Круни од самог народа. Он се никако не намеће. За овај „Основни Закон“ тражи се пуна сагласност и одобрење Круне. Може ли у томе бити каквог државног удара? Ниуколико. Овај „Основни Закон“ који би послужило као привремени устав, док се не дође до коначног Устава, може важити тек од оног момента, када га круна одобри и санкционише. Може се поставити питање: зашто овај „Основни Закон“ није ушао у текст закљученог споразума и зашто није и он заједно са текстом Споразума није био објављен.

Аутентично објашњење, које ће дати о томе зашто није основни закон ушао у сам споразум, потврдиће јасно и снажно највиши степен помирљивости и добре воље, коју су Срби и Хрвати, нарочито д-р Мачек унели и уносе у цео овај посао. И д-р

Мачек и сви потписници и сарадници на овоме споразуму, сложили су прихватили мисао да се овај основни захтев поднесе прво и пре свега Круни, како би се он коначно утврдио, у пуној сагласности са Круном. Стало се на гледиште да су у овај основни закон потписници његови ставили оно што чини темеље наше монархије тј. Југославију, монархију, династију, Краља Петра II, политичка права грађана. Текст тога основног закона није унет у споразум због тога што се хтело да прво Круна, као други Уставни фактор, даде своју одлучну реч да ово или оно што нађе за сходно промени или да унесе нешто што тамо није речено. Ето зашто Основни Закон није ушао у текст споразума. И при свем том каже се да је доношење Основног Закона државни удар.

Понављам, у питању „Основног закона“ Круна ће имати да каже, као други уставни фактор у држави, своју одлучујућу реч да ово или оно не уђе како је тамо речено или да уђе нешто што тамо није речено. Све је то у тежњи да се мирно и у пуној сагласности с Круном ово питање реши без икаквих потреса у земљи.

Ја се сада питам, пошто знам да је све ово текло овако, који је тај, у влади д-р Стојадиновића, који би спречио да се на највишем месту не дође до разговора, да потписници овог споразума не буду примљени на одлучујућем месту и да се ту утврди база за заједнички рад.

Познато ми је, на пример, да, када је објављен споразум, када је цензура „изволела“ одобрити штампање текста споразума, да су потписници спо-

разума дали опширне изјаве, са својим потписима за новине, за јавност, где би се по свој прилици видело све ово о чему говорим данас, дух и смисао споразума, а нарочито, како сам уверен, видео би се и дух помирљивости и добре воље коју је уложио д-р Мачек и остали потписници у сав овај посао. Све те изјаве цензура је забранила од почетка до краја, напротив влада г. Стојадиновића допустила је нападе преко званичне партиске штампе, преко „Самоуправе“ и „Времена“.

Познато нам је како је наређивано општинама да се донесе резолуције против споразума са Хрватима, и како се све то сервирало на највишем месту као мишљење народа. А ми сви знамо, да је и влада г. д-ра Милана Стојадиновића морала са тим изјавама општинских одбора против Споразума на крају престати, јер су се и саме општине одупреле, као што је случај са општинама у Београду, Загребу и Љубљани, Сарајеву, Крушевцу и другим местима. Било је међу тим резолуцијама и таквих где је текст поднесен од среског начелника претседнику општине био примљен чак и без сазива општинских одбора.

Ово је било стварно подизање вештачке магле, како би се спречило да се види у питању споразум право расположење у народу.

Док је овако стварано вештачке магле и док је преко цензуре чињено све да се не чује мишљење народа, дотле су сви наши пријатељи на страни, где је штампа слободна, и у Француској и у Енглеској и у Америци, најтоплије поздравила овај споразум и сви су били сложни у томе да је овим споразумом

за увек онемогућена игра наших непријатеља са сепаратизмом хрватским.

Доста је било неоснованих сумњичења да Хрвати са д-р Мачеком на челу траже оцепљење Хрватске од наше државе. То могу говорити само политички спекуланти или непријатељи наше државе. Зар овај закључени Споразум између д-р Мачека и преставника српске Удружене Опозиције није најјачи демант свих тих интрига? Зар г. Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јован Јовановић нису патриоти и може ли се посумњати у њихову љубав према држави, може ли се порећи њихова оданост према Краљу и Отаџбини и према чувању целине Краљевине Југославије?

Сва европска штампа истиче овај закључени Споразум између Удружене Опозиције у име Срба и д-ра Мачека и у име Хрвата, као потврду да у Краљевини Југославији не постоји никаква сепаратистичка тежња и акција.

Закључени споразум са Хрватима топло је поздравео сам г. Черчила, а Черчил је видна личност у парламенту енглеском, и то у неколико чланака који су објављени били у целој светској штампи осим у нашој, где је то цензура г. Стојадиновића спречила. Споразум само појачава снагу и дух наше државе.

Наша се држава у Споразуму назива *Југославијом* а раније се Југославија, као име наше државе није тако помињала у хрватској јавности. Сада д-р Мачек у споразуму назива нашу државу *Југославијом* и прима то име. То свакако обара сва злонамерна тврђења да г. д-р Мачек неће ову државу,

неће Југославију, него Слободном Хрватском тражи целапање и одвајање од Краљевине Југославије. Може се рећи да у нашој земљи није било потребно изрично признање д-ра Мачека о Југославији, јер је ова наша земља једна стварна чињеница. То је факт. Али су две разне ствари: да ли грађани ове земље искрено и спом душом признају ову државу, или је само трпе. Сваки ће се са мном сложити да је ово прво признање знатно боље.

Рекло се да је овај Споразум такав да разбија јединство народа. Нигде се то из Споразума не да извести. Нити се овим Споразумом разбија народно јединство. Напротив, оно се само јача. Али има нешто друго и то се мора признати. Хрвати се осећају расно као народ, осећају своју националну индивидуалност, као што то и ми Срби осећамо, — осећају се Хрватима. И то је природно. То се не да угушити. И безумно је то чинити. На против, задатак је баш Срба и Хрвата да се ова два национална осећања, две националне свести, напоредо развијају и да се развијају у пуној хармонији. Не може се никаквим декретом стварати никаква духовна веза између та два национална осећања Хрвата и Срба до само интимном снагом њихове духовне заједнице. И само тако може се очекивати процес стапања хрватског и српског осећања у једну духовну снагу. А тај се задатак баш изводи овим споразумом. Јер се овим споразумом поставља здрава и позитивна база за стварање једне велике духовно националне снаге, јер нам је историја показала да нема државе где се није створио и заједнички национални осећај кад су народи исте

етничке основе интимно везани за државу. Сви видимо да се не може никаквим декретом командовати људским осећајима и људској природи, нарочито кад су у питању већ изражене народне индивидуалности. Не сметају државном јединству националне индивидуалности Срба и Хрвата. Напротив, као две изворне снаге, оне јачају тај дух јединства у истој културној и заједничкој националној еволуцији. Та еволуција треба и мора бити потпуно слободна, а не декретована и насилничка. То и сељаци у Србији и Хрватској боље разумеју него сви крути унитаристи.

У држави Краљевине Југославије са споразумом закљученим између Срба и Хрвата, са г. д-р Мачеком и Хрватима у влади, са њиховим посланицима у парламенту, ствараће се неминовно, по природи ствари, један заједнички национални осећај српско-хрватски без поништења националне индивидуалности једног и другог народа. То ће бити стварни, духовно јединствен национални осећај као израз и као реална гаранција нашег државног јединства. Тим путем у хармоничном, напредном и потпуном изражавању и афирмирању народне индивидуалности и Срба и Хрвата иде еволуција уопштавања духовне заједнице. Другим путем то се не постиже, јер сви видимо, и видели смо по досадашњим методима, да се декретом не може командовати народним осећањима.

У нападима на закључени Споразум каже се да овај споразум са Хрватима доноси „федерацију“ као основу за унутрашње уређење наше државе. Каже се да се путем федерације иде растурању наше државе. Колико је све то нетачно да је федеративни

систем негативан за развијање држава, доказ је да је Америка уједињена на федеративној основи и да се као федеративна држава правилно развија и напредује и никоме у Америци, ни на десници ни на левици, не пада на ум да помишља на промену тог федеративног уређења Северно Америчких Уједињених Држава. Исти је случај и са Швајцарском. Зар се Немачка није снажно и културно развијала за време царства, као федеративни савез немачких држава.

Али оставимо ова теориска разматрања. Закљученим споразумом 8 октобра 1937 г. не поставља се федерација као основа и облик нашег унутрашњег уређења. Ту се може рећи: Хоће ли бити федеративна ова држава или не — то зависи од Срба, од већине Срба, јер без пристанка већине Срба не може се створити федеративна држава. Ако се пак Срби у Великој Скупштини увере да место бановина може доћи какав други систем унутрашњег уређења који би био још кориснији за земљу и народ, и ако већина Срба то прихвати, пошто се увери да је такав систем заиста и бољи, шта ко може имати против тога? Ако се Срби пак не увере у својој већини, да ће који други систем бити бољи од овога који имамо, онда остаје овај данашњи систем унутрашњег уређења.

Сад да кажем неколико речи и о томе да ли Уставотворна Скупштина — како тврде противници споразума — представља какву опасност. Сматрам да то не представља никакву опасност, јер док се нормалним путем у парламенту и путем сагласности с Круном не измени садашњи систем, све остаје по-

старом, остаје данашњи систем, али са новим духом, са слогом Срба и Хрвата, са здравом њиховом сарадњом, са демократијом и нормалним политичким животом што је све немогуће без коначног решења хрватског питања, без поштеног и стварног споразума Срба и Хрвата, какав је заиста овај споразум закључен између Удружене Опозиције и Сељачко-демократске коалиције.

У нападима на Споразум приказује се опасност од Уставотворне Скупштине, што пре те скупштине није одлучено питање о унутрашњем уређењу државе. Истиче се бојазан да се на Уставотворној Скупштини у преговарању неће постићи споразум о унутрашњем уређењу наше државе, па се пита: шта ће се онда радити? Као одговор на ово питање и на овако неосновано страховање може се рећи: Пре свега ничим није доказано да се неће постићи сагласност у Уставотворној Скупштини, напротив, пре се може узети да ће доћи до сагласности, јер се мора тражити такво решење које ће прихватити већина Срба и већина Хрвата. Безразложно страховање није у овом погледу основано кад се има у виду, с друге стране, Основни Закон. Претпоставимо, најзад, што је искључено, да се у питању унутрашњег уређења и не дође до сагласности код већине Срба или Хрвата, остаје у томе случају у пуној снази и даље Основни Закон који је уствари Устав. Још као одговор може се рећи да и наша уставотворна скупштина, прва, 1921 године, није имала унапред утврђене одлуке о унутрашњем и сваком другом уређењу, па нико није презао од позивања Уставотворне Скупштине. Ми врло добро знамо,

који смо пратили изблиза рад тадашње Уставотворне Скупштине, да је била настала велика тешкоћа како ће се доћи до Устава, па се ипак нашло решење да се дође до тога.

Али према аутентичним обавештењима са најмеродавније стране, добро ми је познато да се на бази преговора и закључења овога Споразума већ обележава извесна питања као неоспорна, и дискусија ће бити нормално оријентисана, тако да ће бити искључен унапред сваки неспоразум, сваки потрес и свако изненађење.

Нико, па ни сам д-р Стојадиновић,^{*)} у једном свом говору у Београду није могао поред свих напада, рећи да је Споразум рђав, а још мање није смео рећи да је штетан по државу и народ. То исто нико и нигде није могао рећи, али ипак од владе д-ра Стојадиновића цензуром је забрањена била свака дискусија о Споразуму којим би се утврдила његова спасоносна и позитивна страна за државу. Тако се затварао сваки пут ка споразуму са Хрватима, тим самим компликовала се све више унутрашња ситуација у нашој земљи. Све то оставља међу Хрватима утисак да се унутрашње уређење наше државе одржава против њих, будући је и сам Видовдански Устав донет без њих.

Међутим закључени споразум од 8 октобра отвара Хрватима пут да сарађују и сами на Уставу и да га приме својом добром вољом. То је чињеница од особите политичке и историске важности. Тиме

^{*)} Оставком петорице његових министара оквалификован је касније г. д-р Стојадиновић да је „запрека“ споразуму а његови напади су безначајни.

би се окончала и свака уставна борба, што, међутим, није био случај са Видовданским Уставом.

Перспектива коју даје закључени споразум испред себе, разведрава будућност, она указује здрав пут за излазак из ове данашње тешке ситуације, јер Споразум са Хрватима, са коначним решењем хрватског питања, може прекинути данашње тешко, очајно и немогуће стање у нашој земљи, које се одлагањем споразума и хрватског питања све јаче компликује.

Велика је погрешка, што се приказује од владиних необавештених људи, у циљу одбране политике г. д-ра Стојадиновића, да су са споразумом капитулирали преставници Удружене Опозиције пред г. Д-р Мачеком, а да тобож остаје сам д-р Милан Стојадиновић као бранилац поноса српскога народа својим одлучним ставом према Хрватима. Познат је овај начин истицања тобожњег поноситог става једне стране против друге.*)

На психози мржње с једне стране доста су се разједињавали овим путем између себе Срби и Хрвати. Тим се путем не сме даље ићи. Као што се од ових кратковидних људи, с наше стране, који чувају тобоже свој поносни став, а уствари су запрека братском споразуму Срба и Хрвата, тврди, да Удружена Опозиција капитулира пред Мачеком, тако се и са хрватске стране, на исти начин хоће да представи, од франковаца у Загребу, да г. д-р Мачек,

*) Тај поносни став г. Стојадиновића према Хрватима, или тачније рећи против Хрвата зар није осуђен тим самим што је оборен од самих министара своје владе и био квалификован да је таквим својим ставом био „запрека“ решењу хрватског питања.

потписавши споразум, капитулира пред Србима. Непријатељи споразума и с једне и друге стране служи се истим методама. Они из Загреба кажу да је закључени споразум најфаталнија подвала учињена од Срба целој Хрватској. Ови пак из Београда, непријатељи споразума, говоре нам такође о поносу Србије, у ставу г. д-ра Милана Стојадиновића чиме се искључују Хрвати у основним правима своје народне целине у држави. Изгледа да противници споразума, и с наше и са хрватске стране, остају фатално на истој линији. Приликом закључења споразума са Хрватима 8 октобра бачена је на потписнике његове и једна подла инсинуација. Речено је од непријатеља споразума с наше стране, да је објављивање споразума са Хрватима 8 октобра, на дан годишњице крвавог марсељског атентата и трагичне смрти Краља Александра, нека врста злураде провокације. Колико зле пакости и колико духовне беде има у овом недостојном оптуживању. Зар може бити неке злураде провокације изражене објавом братског Споразума са Хрватима на дан смрти Краља Александра. Тачније би било рећи да братски споразум закључени баш на тај дан трагичне успомене, не само да није злурада провокација, него је најдостојнији венац на гробу Краља Ујединитеља.

Закључени Споразум са Хрватима даје најбољу основу за коначно решење хрватског питања. Овај Споразум задовољава сва национална и сва демократска начела равноправности и једнакости Срба, и Хрвата. У томе је и његова политичка и морална снага.

* * *

Д-р МИЛАН СТОЈАДИНОВИЋ И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ

Г. Милан Стојадиновић мало је показао интересовања и разумевања за хрватско питање. На састанку у Брежицама са г. д-р Мачеком, 1937 год., један једини пут, као председник владе, приступио је дискусији хрватског питања. И дискусија је била кратка. После пола часа разговора видело се да је и сам разговор био излишан. Том приликом г. Стојадиновић тражио је од д-р Мачека да уђе у његову владу, он или људи од њега овлашћени. Са уласком претставника Сељачко-Демократске коалиције, по предлогу г. Стојадиновића, приступило би се доношењу три политичка закона, за које је још 1935 године 17 јула добио овлашћене од Народне Скупштине да их влада, без даљег припита, може донети хитним поступком. Овај се разговор водио на Брежицама зими у једној ловачкој кући. Тај разговор, уосталом, био је узгредан, на повратку г. Стојадиновића са скијања из Сен Мориса у Швајцарској. Он се појавио на састанак лежерно у смучарском костиму, у каквом је небрижном духу био тада и његов разговор са д-р Мачеком о хрватском питању.

Г. Мачек, на овакав предлог свог сабеседника одговорио је кратко, да г. Стојадиновић може и без њега у влади свршити са доношењем три политичка закона, до чега, међутим, није никако ни дошло.

После овог састанка у Брежицама г. Стојадиновић се никад више није навраћао на хрватско питање, нити је оно чинило даље предмет његове

бриге и размишљања. У свом заносу за величином г. Стојадиновић и у овом питању видео је само себе. Признате су његове речи о трonoшцу. Г. д-р Корошец требало је на том трonoшцу да буде једна нога, г. д-р Спахо друга, а трећа д-р Мачек. А кад то буде — говорио је г. Стојадиновић, седеће се добро и поуздано. А ко је требало да седи на том трonoшцу? Г. Стојадиновић.

Г. д-р Стојадиновић, уопште, није имао ни смисла за хрватско питање. И горе од тога. Он је био сметња за решавање тог питања. То су му, на крају његове владе, која је трајала три године и осам месеци, рекли у поднетој оставци чланови његове владе, петорица министара, међу њима д-р Спахо и Драгиша Цветковић. Мотивација њихове послате му оставке категорична је у том смислу. Она гласи: „Мислимо, да влада у садашњем саставу претставља **запреку** за решење хрватског питања па **нам је част из тих разлога, поднети оставке на положаје, које у вашој влади заузимамо**“.

Како је г. Стојадиновић гледао на хрватско питање видимо из једног уводног чланка у „Самоуправи“, који је објављен одмах после његовог повратка у Београд са разговора у Брежицама. Тај чланак, како се тада говорило, написао је сам г. Стојадиновић „Под утицајем шовинистичких елемената (алузија на ХСС) — каже се у том чланку — данас се у Загребу, као уопште у хрватским крајевима губи свако мерило за стварну властиту вредност и снагу, ствара се управо једно царство снова, из којег ће се кадтад морати тражити повратак у стварни живот. А тај повратак биће отрезнење веома горко“.

Г. Стојадиновић, реалист у политици, како се тако често сам називао, уствари, најмање је имао смисла за реално схватање свих унутрашњих питања наше земље, а нарочито хрватског питања, које је свакако најважније и централно питање свих могућности нашег заједничког државног живота. Реалиста у политици, како је себе замишљао г. Стојадиновић, дочекао је, оно што је неминовно било, да га сами чланови његове владе оптуже да је он, с једним делом састава његове владе, био „запрека“ за решење хрватског питања. На томе је извршена, шта више, и политичка ликвидација г. д-р Стојадиновића.

*
* * *

Високим настојањима Њ. В. Кнеза Намесника на неколико настављених састанака и разговора са г. д-р Благком Мачеком, почетком ове године, успело се да се у питању споразума учини озбиљан корак унапред. Отклоњене су многе препреке. Изван сваке дискусије остаје данашње уређење Југославије са наследном уставном и парламентарном монархијом, са династијом Карађорђевића и владом Краља Петра II до чијег пунолетства остаће у снази данашњи Устав. Неповредимост државних граница и државне целине загарантована је. Овим високим настојањима, свесрдно прихваћеним, дат је правац даљим преговорима за коначно решење хрватског питања и за закључење српско-хрватског споразума на чијој ће се основи заједнички и братски одлучивати о даљој судбини Југославије.

ВЛАДА Г. ДРАГИШЕ ЦВЕТКОВИЋА И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ

„Мотивација оставке — рекао је у првој изјави г. Драгиша Цветковић — у исто је време и програм нове владе“. Овом изјавом, најкраћој која је могла бити, постављено је хрватско питање као централно и најважније питање за које, не губећи времена, треба тражити коначно решење.

Нова влада схватила је правилно да хрватско питање није ствар која може данас бити актуелна, а сутра прећи у заборав. Тако су на хрватско питање гледале све дотадашње владе. Нити је то питање моменталне важности или расположења, а још најмање је сентиментално питање. Влада је правилно схватила да хрватско питање сачињава читав низ чињеница чије последице постају све судбоносније за унутрашње консолидовање наше земље. Зато је тачно њено гледиште да се хрватско питање не може да решава етапно ни делимично, него му треба наћи коначно решење. И на свакидашњи живот свих Хрвата осећале су се, пуних двадесет година, многе тежине и невоље од нерешавања хрватског питања. То је уносило оштри унутрашњи немир међу Хрвате и свакодневно узбуђење.

Државна нужност захтева брзо и коначно решење хрватског питања. А моменат је за то повољнији него икад досад. „Словенац“, орган странке г. д-р Корошца, поводом тога каже: „Три носиоца народног организма у овој држави Срби, Хрвати и Словенци још никада нису били оријентирани тако јединствено као данас. Кад се пред 18 година пра-

вно централистички Устав, ми Словенци били смо расцепљени, Хрвати нису били једнаког мишљења, Срби су били такође раздвојени, као што ни психолошки нису били приправљени. Данас смо ми Словенци под вођством својега шефа д-р Корошца јединствени као никада, Хрвати стоје компактни са својим вођом, а и Срби, били они у влади, били изван владе, данас су једног мишљења са Хрватима и Словенцима“.

И у јавности сазрело је већ хрватско питање за коначно решење. Прећи преко њега не може се више. А било би, може бити, и катастрофално. Влада је схватила да је наступи прави историски моменат за његово дефинитивно решење. Пропустити моменат значило би изгубити из својих руку све конце за његово мирно решење.

Олакшање у народу није наступило само падом владе г. д-ра Стојадиновића, него наговештавањем коначног решења хрватског питања. Тиме је нова влада добила пун кредит од свега народа. Тај драгоцен кредит губи се брзо и најмањим разочарењем. *Consules ut videant...*

ДЕКЛАРАЦИЈЕ ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ Г. ЦВЕТКОВИЋА

Ове декларације карактеристичне су краткоћом својом. Али и с мало речи може се много рећи, кад се лојално говори и поштено мисли и ради. О хрватском питању досад се много говорило, а мало радило. Овим декларацијама признаје влада да већ двадесет година постоје код Хрвата посебни погледи

на основне проблеме државе. „Ако се тиме хтело рећи — пише „Хрватски Дневник“ — да је важно да се узму у обзир и ти хрватски погледи, онда је то добро“. Тако ће се, занста, обезбедити „пуно спокојство у земљи, економско благостање и мир“ — како се каже у декларацији.

Г. Драгиша Цветковић, председник Министарског Савета

Г. Драгиша Цветковић у својим декларацијама поставио је суштину хрватског питања у овим констатацијама:

1. — Одлучно и брзо приступити решавању свега онога што данас обухвата појам хрватског питања.
2. — Створити боље међусобне односе и веће поверење. Треба да се створи пуна пријатељска ат-

мосфера у којој ће се преговори моћи много лакше водити и са много већим изгледима на успех.

3. — *Кад је реч о споразуму не може бити речи о диктовању једне воље.*

4. — *Мора се рачунати са стварним осећањима Хрвата.*

О том г. Цветковић даје ово објашњење: „Ако су извесни крајеви наше домовине (без њихове кривике и воље) у прошлости, географски и културно били подвојени, у таквоме животу развијали и свој посебни народни индивидуалитет, па се после 20 година заједничког живота и данас тако осећају, онда треба рачунати са тим чињеницама и тражити такво решење, које ће у оквиру ове државе, реализовати њихове погледе и омогућити нормалан и заједнички живот.

5. — Решење у сваком случају мора бити такво да Хрватима створи и формалну и стварну равноправност у границама ове државне заједнице, коју они ни једним својим политичким актом нису порекли. Само тако можемо учврстити Југославију, њену унутрашњу снагу а преко тога и њену отпорност и престиж у међународном животу.

Председник владе г. Драгиша Цветковић, како се очекивало, отпутовао је у Загреб и тамо је 3 и 4 марта водио разговоре са г. д-р Мачеком о томе како у општем државном интересу коначно решити хрватско питање. Званични комунике о тим првим разговорима констатује да су се *д-р Мачек и г. Цветковић у главном сложили о суштини питања о којима се расправљало и да имају исте основне погледе о начину на који би та питања требало решити.*

Никога у земљи нема који не жели да ови разговори о коначном решењу хрватског питања даду и дефинитивно позитивне резултате.

* * *

Нисам фаталиста и не мислим да све што се дешава мора тако да буде по некој судбини, по некој фаталности. Нити мислим да су се, по некој злој судбини, морале десити у односима Срба и Хрвата и све невоље, све тешке и мучне ствари које су се десиле. Двадесет је година прошло у несхватању, у међусобном неразумевању Срба и Хрвата, који су и једни и други тако одушевљено жудели, да се нађу уједињени у својој слободној народној државној заједници.

Али све се то десило. И морало се десити, свакако, не по злој судбини, него по стварном историском току свих узрочних момената. Догађаји код свих народа иду по једном историском реду, без прескока реалних могућности и немогућности. Они теку као реке, мале или велике, разбијајући своје таласе о сваки камен, о сваку стеноу, пенушећи се и понекад пробијају се дивљим хуком, док најзад не продубе своје широко и равно корито. Тако су текли, за ових двадесет година, и сви догађаји у Југославији.

Стојан Новаковић, најдубљи познавалац и тумач наше историје, у дубокој старости, позван од уједињене српско-хрватске омладине у Загребу написао је 1911 године у *Српско-Хрватском Алманаху* једну своју визију о томе како ће се стварати будућа заједничка југословенска држава и како ће се

у њој, после уједињења Јужних Словена, развијати унутрашњи политички догађаји. Та визија управо је једно пророчанство. Ту визију Стојан Новаковић бацио је 1911 године за сто година унапред. Ту он приказује како су Срби и Хрвати у двадесетом веку нашли уједињени, али у једном неодређеном положају. „Одозго, из далека и са висине гледани, изгледали су као један народ, али из близа, у реалном животу били су два народа. Јединство је само у врховима“.

Даље Стојан Новаковић наставља своју визију, или тачније рећи своје пророчанство овим предвиђањима:

„Јединство је само у врховима, а почело је опште зближење тек новим средствима просвете, љубави и једнакости. Испрва био је притисак јединства и његових тежња прилично тираничан. Све се жртвује ради јединства и угушује ради јединства. Поједини крајеви стењу под забацивањем свега локалнога и обласнога. Цене се само средишне мисли и тежње. Тек када је искључен тендециозни рад власти, која је много зла донела, ишла је организација својим током, јер је делокруг власти сведен на вршење закона, чување безбедности и службу друштвеним силама. Против племенских и обласних тежња нико не верује, јер се од њих тражи само да својски и целом снагом подржавају општу заједницу, а заједница ништа друго не тражи. У колико где треба да се племена засебним својим радом крене и сложе, то све опет иде на крај крајева у прилог опште заједнице. И сви говоре: „Ми желимо културну искрену конфедерацију, која може подићи

основе и конфедерацији политичкој не само међу племенима сродним, која припадају једном народу, него и међу племенима разнородним.

Ово је визија великог родољуба и највећег националног историка нашег Стојана Новаковића. Дао Бог да се она оствари што пре, с коначним решењем хрватског питања, у ове наше дане, тако судбоносне за све нас, за наш мир и будућност!

САДРЖАЈ:

II Опште разматрање о хрватској питању и споразуму	1
1 Одлагање хрватског питања	6
2 Без Демократије нема споразума	14
3 Шта је одлучило Хрвате на уједињење са Србијом	22
III Споразум пре уједињења:	
1 Крфска Декларација	39
2 Акција хрватске емиграције у иностранству	45
3 Акција српске владе у иностранству	50
4 Покрет у Хрватској	56
5 Акција Франа Супила	59
6 Акција Југословенског одбора	64
7 Стање у Аустро-Угарској (1915-1917)	68
8 Дух и садржина Крфске Декларације	81
9 Унутрашњи слом Аустроуге	95
10 Велика Британија за независност Југославије	103
11 Пробој солунског фронта	108
12 Акција Д-р Корошца	110
13 Хрватски Сабор и Народно Вијеће	114
III Дани Уједињења:	
1 Влада Краљевине Србије и Народно Веће СХС	121
2 Женевска декларација	124
3 Суверена власт Народног Вијећа	135
4 1 Децембар 1918 године	140
IV Споразум после уједињења:	
1 СХС у својој држави	145
2 Видовдански устав и национални проблем (СХС)	146
3 Први покушаји за споразум	149
4 Споразум Пашић-Радић	150
5 Марков протокол	156
6 Одбрана Стјепана Радића и ХРСС	159
7 Шест влада г. Николе Узуновића	192
8 После раскида споразума	207
9 † Стјепан Радић	209
10 Д-р Владимир Мачек	210
11 6 Јануар 1929	212
12 Споразум Удружене Опозиције са Хрватима	222
13 Д-р Милан Стојадиновић и хрватско питање	242
14 Влада Драгише Цветковића и хрватско питање	245
15 Декларације председника владе г. Цветковића и преговори у Загребу	246